2 MNyTF
Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek

Bartha Csilla

A SZOCIOLINGVISZTIKA ALAPJAI

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

1998

Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek
2.

Sorozatszerkesztő:
Antalné Szabó Ágnes

Lektorálta: Kiss Jenő

ISSN 1419-3221
ISBN 963 463 254 8

Műszaki szerkesztő: Mártonfi Attila

© Bartha Csilla, 1998

TARTALOM

Tartalom · 3
Bevezetés: szociolingvisztika az anyanyelvi oktatásban · 4
A szociolingvisztikai nyelvszemlélet · 8
Mi a szociolingvisztika? · 8
A szociolingvisztika Magyarországon · 8
A nyelvhasználat tudománya? · 10
Elméleti és tudománytörténeti előzmények · 10
Szociolingvisztika versus nyelvszociológia · 13
Néhány szociolingvisztikai alapkérdés és -fogalom · 14
A módszerekről · 14
A nyelvi változatosság és a nyelvi repertoár · 16
A nyelv és a nyelvváltozat (dialektus) elkülöníthetősége · 17
Beszélőközösség · 22
Kommunikatív kompetencia · 23
A nyelvhasználat néhány jellegzetessége · 26
Az írott és a beszélt nyelv · 26
A beszédesemény · 28
A társalgás szerkezetéről · 29
A társalgás tartalmáról · 32
A társalgás formája: stílus, alkalmazkodás, udvariasság · 33
A társalgás formája: kódválasztás/stílusváltás · 37
Záró gondolatok · 40
Feladatok · 42
Irodalom · 46

BEVEZETÉS: SZOCIOLINGVISZTIKA AZ ANYANYELVI OKTATÁSBAN*

Meglehetősen új területről lévén szó, természetes, hogy a hazai magyar szakos tanárok többsége most találkozik először magával a „szociolingvisztika" névvel. Noha ez sokak számára mind ez ideig nem is tudatosult, mindennapjaikban, oktatási gyakorlatukban állandóan szembesülnek szociolingvisztikai kérdésekkel, vagy azért, mert a tananyag érint ilyen kérdéseket, vagy éppen azért, mert nem. Vajon milyen kérdések is ezek?

Az iskolai órán a tanár gyakran kerülhet olyan helyzetbe, amikor valami olyat kell tanítania, ami a beszélők többségének mindennapi nyelvhasználatában másképpen valósul meg, s a tanulók mint nyelvhasználók ezt a kettősséget érzékelik, sőt olykor szóvá is teszik. Itt van mindjárt a helyesírás kérdése. A **kiejtés szerinti alapelv** értelmében a felsorolt szavak írásmódja a következő: *ízléses, hímzett, ígér, színes, szívélyes, szolid, színház, úti(költség), óvoda, faliújság, húszas, bölcsőde, posta* stb. Az emberek egy része azonban az *izléses, himzett, igér, szines, szivélyes, szolíd, szinház, utiköltség, ovoda, faliujság, huszas, bölcsöde, pósta* stb. változatokat használja. Akadnak olyanok, akiknél a választás a beszédstílus függvénye, de olyanok is vannak, akik mindig, minden helyzetben a **helyesírás által tükröztetettől eltérő formát** használják. Mindez természetesen nem a helyesírás szükségességével kapcsolatban vet fel kérdéseket, hanem módszertani-gyakorlati probléma: hatékonyan elsajátíttatható-e az ehhez hasonló szavak helyes írása, ha csupán a kiejtésre szorítkozunk? Hogyan magyarázzuk meg az érdeklődő tanulónak az ejtésváltozatok közötti különbségeket? Milyen érvekkel támaszthatjuk alá egy gyermek számára, hogy miért nem tudja tükrözni az ortográfia egy társadalom egészében meglévő kiejtési eltéréseket?

A **nyelvjárási** környezetből származó gyermekek **beszéde** és az **elvárt kiejtés közötti különbségek** pedig nagyon sok egyéb nyelvi, lélektani, pedagógiai problémát is felvetnek. Az oktatási rendszer ebben a vonatkozásban igen „hatékony", hiszen az iskolai környezet rövid idő alatt el tudja érni, hogy e gyermekek többsége „magától" is gyorsan levetkőzze vagy eltitkolja beszéde nyelvjárásiasságát.

Az **idegen szavak** és **jövevényszavak** tanításánál a két kategória közötti különbségtétel egyik fő szempontja, hogy egy másik nyelvből átvett elem (kölcsönszó) mennyire

* E tanulmány az F 023288 és a T 025997 nyilvántartási számú OTKA-projektum, valamint a Telegdi Zsigmond Ösztöndíj keretében készült. A következőknek tartozom köszönettel. Antalné Szabó Ágnesnek, e sorozat ötletadójának, aki lehetővé tette e munka megszületését. Kiss Jenő professzornak, e kiadvány lektorának, értékes kritikai megjegyzéseiért. Tanítványomnak, Hattyár Helgának, mert vállalkozott az „első olvasó" szerepére. Külön köszönettel tartozom Kiss Tamás Zoltánnak, aki a szöveg formálódásának stációiban végig mindenben segítségemre volt. Nem utolsó sorban pedig annak a sok-sok lelkes magyar szakos tanár kollégának, akik a továbbképzés keretében tartott előadásaimon oktatói tapasztalatukkal, az általuk felvetett kérdésekkel és problémákkal valójában meghatározták e rövid összefoglalás anyagát éppúgy, mint magát a tárgyalás módját.

számít idegennek a nyelvérzék számára. Az azonban nem tudatosul, hogy az idegen szavak, jövevényszók, nemzetközi műveltségszók vagy vándorszók stb. mindenkor kontaktusok, tehát különböző nyelvű emberek közvetlen vagy közvetett (például kulturális) érintkezésének eredményeként kerülnek egy nyelvbe; s hogy ebben a tekintetben – a kölcsönzés természetéből adódóan – semmiféle különbség nincs például a latin eredetű jövevényszavak és az angolból ma átvett lexikai elemek között. Kevéssé szerencsés a kölcsönszavak „szükséges" vagy „fölösleges" nyelvészeti minősítése is. Ki mondaná ma, hogy a *térd, gyomor, ész* török kölcsönszavak fölösleges átvételek lettek volna (vö. Sándor 1995), noha nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a magyarok a VII. század előtt is rendelkeztek az adott fogalmak nyelvi kifejezőivel. Ugyanakkor természetes, hogy a kölcsönzésnek más indítékáról beszélhetünk akkor, amikor egy új valóságdarab (fogalom, tárgy stb.) elnevezésével együtt kerül egy közösség ismeretkörébe *(injekció, diszkó)*, mint amikor egy már létező és ismert fogalmat jelölő szót valamilyen okból (például divat, presztízs, társadalmi, politikai, gazdasági változások stb.) egy másik vált föl (az ótörök *süv*-öt a latin eredetű *rér*, ezt pedig a német eredetű *sógor*). Az adott szavak átvételének ténye – különbözőképpen ugyan, de – mindkét esetben bizonyos társadalmi jelentést hordoz. Azt is fontos tudatosítanunk, hogy az idegen szó és a jövevényszó között nem léteznek pontos nyelvészeti határvonalak. Nyilvánvaló, hogy a gyerekek többsége számára meghonosodott jövevényszavaink egy része jóval idegenebbnek tűnik, mint a *kakaó*, a *monitor*, a *videó*, a *fájl* vagy a *program*. Ha pedig az adott tanuló **kisebbségi környezetből** származik, még ha ő vagy szülei már nem is beszélik a román, szlovák, német, szerb stb. nyelvet, beszédében gyakran megjelenhetnek olyan, a kétnyelvű közösségekben régen meghonosodott kölcsönszavak, amelyeket sem ő, sem pedig az adott kisebbséggel együtt élő egynyelvű magyar közösség nem minősítene idegennek.

Az anyanyelvi oktatás egyik központi problémája a **nyelvhelyesség kérdése.** A legtöbb tanár és maguk a tankönyvek is rendkívül nagy hangsúlyt fektetnek a különféle „nyelvhelyességi hibák" minél szélesebb körű bemutatására s állandó javítására, kiemelve ezek egyöntetűen kerülendő, káros jellegét. E formák társadalmi elfogadhatóságának ugyanakkor fokozatai vannak, ami szoros kapcsolatot mutat azzal a kérdéssel is, hogy a szóban forgó elemet a beszélők különböző csoportjai egy-egy adott társadalmi réteghez vagy inkább beszédstílusokhoz kötik. A mindennapi társalgásokban más társadalmi jelentéseket hordoz a *Majd **meglássuk**, mit tehetünk*, a *Természetesen, **hogy** mások érveit is figyelembe kell vennünk*, a *Megkérdeztem, **nem-e** kér a levesből*, a *Voltam **a** boltba, és vettem egy kiló kenyeret*, a *Hazahozták a könyveket, **amiket** a múlt héten rendeltem*, a *Le **kéne má** feküdni aludni, kisfiam* vagy az *Ez **alatt** azt értem, hogy lehetne jobban is árnyalni ezt a problémát* megnyilatkozás. Az máris nyilvánvaló, hogy a kommunikáció sikeressége vagy sikertelensége nem e formák használatának vagy kerülésének a függvénye. A suksükölés lehet például nyelvjárási sajátosság vagy egy csoport beszédének olyan jegye, amellyel elkülöníti magát a kívülállóktól, eközben jelezheti azt is, hogy egy beszélő legtermészetesebb, anyanyelvként megtanult változata nem a preferált köznyelvi változat.

Kétségtelen, hogy az anyanyelvi oktatás egyik fő feladatának a nyelv sztenderd változata (írott és beszélt köznyelvi változat) közvetítését tekinthetjük. Azonban nem mindegy, hogy ez milyen módon történik. Úgy, hogy közben más változatok létét és létjogosultságát is elismerjük, vagy pedig azokról nem veszünk tudomást? Ha egyes nyelvhelyességi kérdéseket illetően a tanár megkérdezné, lennének olyan tanulók, akik bizonyos, helytelennek ítélt formákat helyesnek tartanának abból az egyszerű meggondolásból, hogy otthon a szüleiktől, szűkebb környezetüktől nap mint nap ezt hallják. Ha egy gyermek nyelvhelyességi hibáit olyan típusú érvekkel „javítjuk", mint hogy „Egy művelt, tisztességes (magyar) ember így nem beszél", annak nem csak nyelvi vonatkozásai lehetnek. A nyelvhelyességi hibák kategorikus megbélyegzése óhatatlanul is ahhoz vezethet, hogy a tanuló leértékeli **otthonról hozott anyanyelv-változatát,** amelynek lélektani következményei is vannak.

Ha egy **cigány származású gyermek** az osztálytársainál lényegesen rosszabbul teljesít, környezete megbélyegzi, a tanárnak pedig nem állnak rendelkezésére olyan hatékony elméleti és módszertani vagy gyakorlati eszközök, amelyekkel e hátrány csökkenthető lenne.

A nyelv rendszerszerű működésének szabályait éveken keresztül tanulmányozzák és tanulják a gyerekek. Arról is szó esik, hogy a szöveg mondatokból, a beszéd viszont megnyilatkozásokból áll, s hogy milyen alapvető formai különbségek lehetnek az írott és a beszélt nyelv között. Ugyanakkor arról, hogy a beszéd sokkal több annál, sőt egészen más, mint a nyelvnek az elvont szabályok szerinti egyéni alkalmazása, jóval kevesebb szó esik. Ily módon az, hogy a beszélők nem elszenvedői, hanem alakítói – az iskolában igen röviden vagy egyáltalán nem tárgyalt – **nyelvi változásoknak,** s hogy a **nyelvhasználatot** is **szabályok irányítják,** s hogy ez nem a grammatikai és szövegtani szabályok puszta leképezését jelenti, jóval kevesebb hangsúlyt kap.

Az eddig felsoroltak mellett **a tulajdonnevek, a megszólítási formák, a tegezés-magázás, a nyelvi tiszteletadás, a nyelv rétegződése,** így a **stílusok** problematikájának egy része, az **élőbeszéd verbális** és **nem-verbális sajátosságai** mind-mind szociolingvisztikai kérdés is.

Mindemellett az iskolai óra köztudottan nem csak az új ismeretek átadásának a színtere. A tanár a nyelven keresztül és a nyelv segítségével nyelvi, társadalmi, kulturális mintákat, értékeket közvetít. A gyermekek többsége az iskolában szembesül először igazán formális helyzetekkel, amelyekhez sajátos nyelvi és társadalmi viselkedési formák kötődnek. A tanár tehát alakíthatja a tanulók társadalmi érzékenységét, nyelvhasználati készségeit, a nyelvekhez, változatokhoz és beszélőikhez fűződő attitűdjeit. Ezért talán több szempontból sem lehet érdektelen, ha megismerkedünk e terület és a szociolingvisztikai szemléletmód tudománytörténeti hátterével, valamint néhány főbb elméleti és gyakorlati kérdésével.

A diszciplína negyven éves nemzetközi múltja számos elméleti iskolát, módszertani különbségeket, rendkívül sok kutatási témát, különféle irányzatokat, no és több könyvtárnyi irodalmat foglal magába. Nyilvánvaló, hogy e rövid bevezető nem vállalhatja még

azt sem, hogy e hatalmas anyagból a legfontosabb kutatási területek, vizsgálati kérdések mindegyikét felölelje. Mivel az elmúlt időszakban két olyan egyetemi tankönyv és több tanulmánykötet is napvilágot látott (Kiss 1994, 1995; Trudgill 1997; Wardhaugh 1995), amely részletesen tárgyalja a szociolingvisztika legfontosabb kérdéseit, a jelen munka néhány alapvető elméleti kérdés, fogalom tisztázásán túl bizonyos, a szerző által kiválasztott problémakörök rövid bemutatásával a magyar szakos tanárok tájékozódását szeretné megkönnyíteni e tudományterületen, megerősítve a szociolingvisztika szemléletmódjának nélkülözhetetlenségét az iskolai anyanyelvoktatásban.

A SZOCIOLINGVISZTIKAI NYELVSZEMLÉLET

Mi a szociolingvisztika?

A szociolingvisztika legtágabb értelmezésében a nyelvhasználat és a társadalom összefüggéseit vizsgáló empirikus kiindulású kutatási területek összefoglaló neve. Azoknak a területeknek az összessége, amelyek a nyelv és a társadalom, illetve a nyelvhasználati formák és a szociális lét alapjául szolgáló társadalmi struktúrák közötti kapcsolatot vizsgálják. Az a tudományszak, amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a társadalmi létet számos, egymással összefüggő minta és magatartásforma szövi át, melyek közül jó néhány nyelvi természetű.

A szociolingvisztika az elmúlt évtizedekben vívta ki magának a tudományos diszciplínáknak járó elismertséget, s az úgynevezett kötőjeles tudományszakok egyik legjelentősebb ágává nőtte ki magát. A „kötőjeles diszciplína" megjelölés alkalmas arra, hogy megkülönböztesse a történeti és leíró nyelvészet hagyományos területeit (fonológia, alaktan, mondattan) az olyan újabb keletű tudományközi ágaktól, mint a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika, az alkalmazott nyelvészet, valamint a szociolingvisztika vagy a nyelvszociológia. Ahogyan az elnevezés is utal rá, a szóban forgó terület kialakulásában egyrészt a szociológia, másrészt a nyelvészet játszott meghatározó szerepet, ám bizonyos irányzatainak kialakulásában egyúttal fontos része volt (van) a különféle közösségek kulturális rendszereit leíró társadalmi-kulturális antropológiai kutatásoknak is. A szociolingvisztikán belül nem beszélhetünk szigorú, egységes elméleti modellek alkalmazásáról, amelyek kötelező módon meghatároznák az ilyen jellegű kutatásokat. Annak következtében, hogy különböző szakemberek eltérő tudományterületek felől, saját tudományszakjuk elméleti és módszertani eszközkészletének segítségével jutottak el hasonló kérdésfelvetésekhez, a különböző vizsgálatokat a módszertani és a tematikai sokféleség jellemzi, amelyek közös nevezőjét a nyelvek és azok társadalmi kontextusban történő használata jelenti.

A szociolingvisztika Magyarországon

A szociolingvisztika mint új elméleti és módszertani megközelítéseket alkalmazó nyelvszemlélet elsősorban az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, de több más nyugat-európai országban is majd négy évtizedes múltra tekinthet vissza. Magyarországi története ennél jóval rövidebb. A hetvenes évek igen fontos, a szocializációs különbségekkel, a nyelvi hátrányos helyzettel, az iskolai teljesítménnyel kapcsolatos kérdéseket megfogalmazó kutatásai (például Pap és Pléh 1972; Réger 1978), illetőleg egy-két további kiadvány mellett néhány alapvető tanulmány *Társadalom és nyelv* címmel magyar nyelven, gyűjteményes kötetben való megjelentetése után (Pap és Szépe 1975) csak a

nyolcvanas évek közepétől indul meg a terület magyarországi fejlődése. Az elmúlt évtized első részének tudományosságát főként az angolszász kutatási módszerek és vizsgálati kérdések adaptálása és itthoni megismertetése, valamint az új nyelvészeti megközelítési módok, elméleti és módszertani szempontok létjogosultságának elismertetéséért folytatott küzdelem jelentette. Az utóbbi évek szociolingvisztikai kutatásai – bár még korántsem fedik le a legalapvetőbb irányzatok, vizsgálati témák és területek mindegyikét a diszciplínán belül – már önálló arculattal, a magyarországi magyar és más nyelvű, illetőleg a környező országokban élő magyar közösségek szempontjából valóban releváns nyelvhasználati kérdések vizsgálatával jellemezhetők. A szociolingvisztika magyarországi meghonosítása mellett elismertetésében is úttörő szerepe volt (van) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának és az ott 1987–88-ban megkezdett és azóta is folyó, Kontra Miklós által irányított kutatásoknak. Mindazonáltal az utóbbi néhány évben egyre több tudományos műhelyben, felsőoktatási intézményben művelik és oktatják e területet. Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja a magyarországi kutatások nyolcvanas évekbeli újraindulásával párhuzamosan, a legelsők között kezdte meg 1984-ben a szociolingvisztikának magyar szakosok számára kötelező tantárgyként való oktatását.

A NYELVHASZNÁLAT TUDOMÁNYA?

Elméleti és tudománytörténeti előzmények

A nyelv és társadalom kapcsolatának felismerése már több ókori szerzőnél is megjelenik, mint ahogyan a múlt század német nyelvtudományában (a történeti nyelvészetben vagy a dialektológiában) is találkozunk e tekintetben igen korszerű kezdeményezésekkel, a XX. századi nyelvtudomány pedig Saussure (1967) munkássága óta hangsúlyozza a nyelv szociális jellegét. Saussure-nél ugyan elkülönül egymástól a **langue** (a nyelv közösségi tudása) és a **parole** (a nyelv egyéni használata), megteremtve a lehetőségét a beszéd nyelvészeti kutatásának is, azonban a strukturalista megközelítések – paradox módon – nem a beszéd, hanem a nyelv társadalmiságát hangsúlyozzák. Végigtekintve e század nyelvtudományának történetén azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb nyelvészeti irányzat egy olyan elvont rendszert állít vizsgálata középpontjába, amely egységes, romlatlan és mindenek felett áll. A strukturalista megközelítés képviselői számára a mindennapi nyelvhasználat, a valóságos, empirikus úton gyűjtött nyelvi adatok több okból sem voltak részei a nyelvészeti vizsgálatoknak, mint ahogyan a nyelvi szerkezeteket is a jelentéstől függetlenül kívánták leírni. Egyrészt Saussure alapelve szerint a jelen strukturális rendszereit és a múlt történeti változásait egymástól elkülönülten kell vizsgálni (kritikáját lásd Sándor 1998). Másrészt azt tartották, hogy például a hangváltozásokat közvetlen módon nem lehet megfigyelni. Harmadsorban pedig, az egymás mellett előforduló formákat szabad váltakozásnak tekintették, az ezek közötti különbség – értelmezésükben – nyelvészetileg nem jelentős (vö. Labov 1972).

A nyelvi adatokat illetően azt is meg kell említenünk, hogy ezek nagyobb része az egy elvont nyelvi rendszert tételező korábbi és mai nyelvészeti megközelítések számára is főként az írott nyelvből, annak is legkifinomultabb formájából, a szépirodalomból, másrészt a nyelvész saját idiolektusából származik.

A generatív nyelvészet létrejöttével ugyan megváltozott a nyelvi leírás célja, amikor is az emberektől független, elvont nyelvről mint tárgyról átkerült a hangsúly az emberi képességre. A generatív grammatika (Chomsky 1965) sztenderd változatának alaptételezése szerint ugyanis egy homogén beszélőközösségben élő ideális beszélő nyelvi kompetenciájának vizsgálata lehetett a nyelvészet alapvető kutatási feladata. E kompetencia valójában a jól formált mondatok alkotásának univerzális képessége, ezért válik tehát lehetővé, hogy a beszélők korlátlan számban hozzanak létre eddig soha nem hallott helyes mondatokat. A valóságos, elsődleges nyelvi adatok e megközelítés szerint „meglehetősen romlott minőségűek", hiszen a nyelvi performancia (itt értsd a nyelv aktuális használata, az emberi emlékezés korlátaiból adódó jelenségek, a stílusválasztás stb.) nem más, mint az ideális kompetencia „meghamisítása" (Wardhaugh 1995). Chomsky számára a nyelvi változatosság megléte elvonja a nyelvész figyelmét attól az elvont képződ-

ménytől, amely az emberi nyelvet más kommunikációs rendszerektől megkülönbözteti. Láthatjuk tehát, hogy e megközelítés – a strukturalizmus kiteljesítőjeként – a nyelvet ugyancsak teljesen öntörvényű rendszerként kezeli.

„A nyelvelmélet elsődlegesen egy *teljesen homogén beszélőközösség ideális beszélőjével-hallgatójával foglalkozik, aki tökéletesen tudja nyelvét,* és akit nem befolyásolnak olyan grammatikai szempontból érdektelen körülmények, mint az emlékezet korlátai, kihagyásai, a figyelem és az érdeklődés elterelődése és a hibák (legyenek azok véletlenszerűek vagy jellegzetesek), amikor tényleges performanciájában alkalmazza tudását. Úgy látom, ez volt az alapállása a modern általános nyelvészet alapítóinak, és semmilyen nyomós ok nem merült fel, amiért ezt meg kellene változtatni. A tényleges nyelvi performancia vizsgálatakor számos tényező kölcsönhatását kell figyelembe vennünk, amelyek közül a beszélő-hallgató e performancia alapjául szolgáló kompetenciája csak az egyik. Ebből a szempontból a nyelv tanulmányozása nem különbözik más bonyolult jelenségek empirikus vizsgálatától." (Chomsky 1965: 3–4) [Kiemelés: B. Cs.]

Abban nem lehetnek nézetbeli különbségek, hogy a beszélők – rendelkezve a nyelv tanulását lehetővé tevő, velünk született univerzális képességgel – elvont tudással is rendelkeznek az általuk beszélt nyelvről vagy nyelvekről. Szabályok és elvek tudásáról van tehát szó, vagyis annak tudásáról, hogy hogyan mondhatjuk ki a hangokat, szavakat, mondatokat, nem pedig konkrét hangok, szavak, mondatok tudásáról. Annak tudásáról, hogy mi mindent csinálhatunk ezekkel az elemekkel, hogy milyen lehetőségeket kínál a nyelv és mi lehetetlen benne. E tudás alapján vagyunk képesek létrehozni, elfogadni vagy elutasítani korábban még nem hallott mondatokat (vö. Wardhaugh 1995). Ugyanakkor e megközelítés azt tűzte ki céljául, hogy egy olyan univerzális nyelvtani alapstruktúrát különítsen el, amely a különböző nyelvek felépítésében megfigyelhető sajátosságokért felelős, függetlenül attól a társadalmi közegtől, amelyben az adott nyelvet beszélői használják.

Az elméleti nyelvészek többsége számára tehát az autonóm, egyetemes rendszer (univerzális grammatika) az elsődleges, amelynek lényeges elemei magának az emberi agynak a felépítésével és szerkezetével magyarázhatók. A pszicholingvisztika az ilyen rendszer működését, valamint tanulhatóságának, elvesztésének kérdéseit vizsgálja. Minthogy e nyelvészeti kérdésfelvetések egészen mások, szükségképpen nem számolnak olyan tényekkel, amelyek a valós beszélők valós nyelvhasználatát jellemzik vagy arra hatással vannak. Amellett, hogy társadalmilag, területileg vagy egyéb módokon osztatlan, homogén és soha nem változó beszélőközösségeket, társadalmakat aligha találnánk a világon, az ideális, egyváltozatú és egystílusú beszélő is csak absztrakció lehet. Továbbá, még ha rendelkezünk is azzal a képességgel és szabályismerettel, amely alapján akárhány grammatikailag helyes mondatot hozhatnánk létre, ezek egy része a valóságban soha nem hangzik el, miközben vannak olyan helyzetek és közösségek, amikor és ahol az úgynevezett agrammatikus formák is elfogadhatóaknak minősülnek. Nem szólva a két- és többnyelvű beszélőkről (a Föld lakosságának nagyobbik hányada), akik egy része egyik nyelvén sem rendelkezik az anyanyelvi beszélőét megközelítő készségekkel, mindennapi kommunikációi azonban éppen annyira sikeresek, mint az „ideálist közelítő" egynyelvű-

eké. A beszélők tudják, hogy a mindennapi érintkezésekben azonos alapszerkezetű mondatokhoz hányféle különböző jelentés rendelhető (a), s az is nyilvánvaló számukra, hogy ugyanazt a dolgot formailag többféleképpen lehet kifejezni (b):

a) (1) *Nagyon fáradt vagyok.*

E megnyilatkozás lehet egyszerű ténymegállapítás (1), jelenthet visszautasítást, ha valaki moziba akar hívni (2), jelenthet kérést (3), ugyanakkor jelentheti azt is, hogy éppen egy kis kikapcsolódásra vagy gondoskodásra van szükségem (4):

(2) A: *Elmegyünk moziba?*
B: *Nagyon fáradt vagyok.*

(3) A: *Sokat dolgoztam ma. Nagyon fáradt vagyok.*
B: *Jó, akkor most én mosogatok.*

(4) A: *Egész nap csak dolgoztam. Nagyon fáradt vagyok.*
B: *Ne menjünk el sétálni? Vagy vacsorázzunk valahol?*

Nézzük meg, hányféleképpen tudjuk kifejezni azt az óhajunkat, hogy gyermekünk takarítsa ki saját szobáját!

b) *Kitakarítottad már a szobádat?*
Mikor fogod kitakarítani a szobádat?
Nincs egy kis rendetlenség a szobádban?
Nem akarsz valamit csinálni a szobáddal?
Kitakarítanád a szobádat?
Azonnal takarítsd ki a szobádat! stb.

Vagy a klasszikus példát idézve, álljon itt néhány olyan nyelvi lehetőség, amelyekkel elérhetem, hogy beszédpartnerem csukja be az ablakot:

Megfagyok.
Csukd be az ablakot!
Nagyon hideg van itt.
Te nem fázol?
Becsuknád az ablakot?
Túlságosan meleg lenne, ha nem volna nyitva az ablak?
Érzékeny vagyok a huzatra.
Megkérhetném, hogy csukja be az ablakot? stb.

Mondhatnánk, hogy ezekkel a közvetlen és közvetett (az aláhúzással jelöltek) beszédaktusokkal – ha az elméleti nyelvészet nem is, de – a pragmatika és a diskurzuselemzés szintén foglalkozik. A szociolingvisztika akkor nyer létjogosultságot, amikor e megnyilatkozásokat valódi kontextusokban elemezve azt a kérdést is felteszi, vajon mitől függ, hogy a beszélő az egyik helyzetben az egyik, a másikban a másik nyelvi megoldást választja? Miért van az, hogy egyszer egy közvetlen felszólítást, egy magázó formát alkalmaz, máskor pedig jobbnak látja azt mondani: *Mindjárt jégcsap leszek.* S hogy vajon ténylegesen minden beszélőnek teljesen ugyanaz a készlet áll-e rendelkezésére, amelyből választhat? A szociolingvisztika létrejötte tehát szükségszerű, hiszen olyan kérdésekre kell választ találnia, amelyek a fentebb bemutatott megközelítések érdeklődésének homlok-

terében nem szerepelnek: a szociolingvisztikai megközelítés ezzel szemben a használatra helyezi a hangsúlyt: arra kérdez, hogyan használja a nyelvi rendszert egy valódi, bonyolult beszélőközösség.

Szociolingvisztika versus nyelvszociológia

Vannak kutatók, akik e területet kettéosztják a választott módszerek és a vizsgálat perspektívája alapján, elkülönítve a nyelvre gyakorolt társadalmi hatásokat vizsgáló szociolingvisztikát (más néven **mikro-szociolingvisztikát**) a nyelvnek a társadalomban betöltött szerepére összpontosító nyelvszociológiától (vagy **makro-szociolingvisztikától**).

Tény, hogy a mikro-szociolingvisztikainak is nevezett elemzés meghatározott nyelvi adatokból (kiejtésbeli, grammatikai változatokból) kiindulva azt kívánja bemutatni, hogy jól körülhatárolható kiejtésbeli vagy nyelvtani különbségeket egy közösség tagjai hogyan vonatkoztatnak a beszélő műveltségbeli vagy társadalmi-gazdasági helyzetére (Spolsky 1998). A szociolingvisztika fontos tétele, hogy amint a beszéd maga közöl tartalmakat, úgy a beszéd formájának is jelentései vannak, tehát egy társadalmilag jelölt változat (legyen az egy kiejtésváltozat, olyan jegyekkel, mint például a zárt *ë* vagy a 'volt' jelentésű *vót;* az összeolvadásos *láttya* helyett a *lát-ja* betűejtés; egy grammatikai forma vagy egy adott szó) használata és az erre adott hallgatói reakció maga is fontos társadalmi információkat közvetít a beszélőről, a hallgatóról, illetőleg a kettejük közötti viszonyról. A beszélő identitása(i) felismerhető(k) arról, hogy a nyelv által kínált lehetőségekből hogyan választ. A nyelvi formák társadalmi jelentései a társadalmi és személyközi interakciók során nyernek valódi értelmet.

A szociolingvisztika makroszintjén, a nyelvszociológiának is nevezett területen a kutatás középpontjában az egyes nyelvi jelenségek helyett egy nyelv vagy nyelvváltozat egészének egy adott társadalomban, közösségben betöltött szerepe áll. Vizsgálhatjuk például, hogy bizonyos nyelvek vagy változatok használói miért nem rendelkeznek semmiféle társadalmi befolyással, kirekesztettek, miközben egy másik nyelvet vagy változatot beszélő csoport társadalmi, gazdasági, politikai hatalmat gyakorol. Többnyelvű közösségekben tanulmányozhatjuk például azt, hogy az egyes nyelvek milyen valós és szimbolikus szerepet töltenek be az adott közösség életében; hogy hogyan függ össze a nyelvválasztás és a társadalmi azonosságtudat; az egyik kisebbség miért képes hosszú időn keresztül is megőrizni nyelvét, míg egy másik néhány nemzedék alatt a régit egy újjal váltja fel; válaszokat kereshetünk arra, hogy miért olyan fontos a magyar nyelv megőrzése a szlovákiai vagy az erdélyi magyarok számára, hogy azt a mindennapi kommunikációs, illetőleg etnikai-kulturális identitásőrző szerepei mellett a politikai cselekvés tárgyává is teszik. A nyelvek és változataik egészében való használatának tanulmányozása tehát a társadalommagyarázat eszközéül szolgál. Minthogy azonban a nyelv és társadalom egymást feltételező, élő kapcsolatban állnak, nem célszerű e két szempontot élesen különválasztani (vö. Romaine 1994; Spolsky 1998; Wardhaugh 1995).

NÉHÁNY SZOCIOLINGVISZTIKAI ALAPKÉRDÉS ÉS -FOGALOM

A nyelvészeten belül és kívül voltak azonban olyan megközelítések is, amelyek nem az elvont rendszert tekintették elsődleges vizsgálati területüknek, hanem a beszélőket, s különféle módokon észlelték a nyelven belüli diakrón és szinkrón különbségeket. Ilyen volt például az amerikai társadalmi antropológia, valamint a hagyományos nyelvjáráskutatás (Európában, de a szociolingvisztika létrejötte szempontjából meghatározó módon valójában Észak-Amerikában), elsősorban nyelvatlaszaival, nyelvföldrajzi vizsgálataival. Egyes kutatókra nagy mértékben hatott még a Prágai Kör stílus-megközelítése is, kiemelten pedig Roman Jakobson munkássága. Noha a dialektológiai és antropológiai megközelítések elméleti tételezéseiket, részben pedig módszertanukat tekintve különböznek a szociolingvisztikaiakétól, közös vonásuk, hogy az elvontról átkerül a hangsúly a valóságosra, a nyelvi intuíciók helyett előnyben részesítve a valóságos nyelvhasználatot, tehát így vagy úgy az empirikus adatgyűjtés is teret kaphatott.

A különböző szociolingvisztikai irányzatok (a nyelvi változást s a meghatározott nyelvi változók társadalmi eloszlását középpontba állító úgynevezett szekuláris nyelvészettől a közösség egészének beszédszokásait feltáró etnográfiai megközelítésen át a részben ebből fejlődő interakcionális szociolingvisztikáig) képviselőinek ugyan eltérő elképzelései voltak és vannak az adatgyűjtési és feldolgozási módszereket illetően, a kezdetektől alapvető egyetértés volt a tekintetben, hogy a nyelv tanulmányozásának túl kell lépnie a mondaton, amely mind a mai napig a leíró, illetve az elméleti nyelvészeti érdeklődés középpontjában áll, ugyanis egy adekvát nyelvelmélet által megmagyarázandó adatok részének kell tekintenünk a nyelvhasználatot és a nyelvi sokféleséget is. A nyelvhasználat társadalmi kontextusokhoz kötött szerepe csak úgy értelmezhető, ha konkrét helyzetekben megjelenő valóságos „szövegeket" elemzünk. A hangsúly tehát a mondatról a kommunikációs aktusra, a beszédeseményre tevődik át (Hymes 1974; Saville-Troike 1989). A nyelv társadalmi-kulturális beágyazottságának, változatosságának, a beszéd, az interakció és a társadalmi jelentések összefüggéseinek vizsgálatához azonban a módszerek meghatározására, valamint bizonyos elméleti modellek létrehozására, fogalmak tisztázására, illetőleg néhány alaptétel megfogalmazására is szükség van.

A módszerekről

A leíró és elméleti nyelvész a nyelvi adatok gyűjtését illetően sokkal könnyebb helyzetben van, hiszen vagy saját nyelvhasználatára és intuícióira hagyatkozik, vagy a szépirodalomból, a sajtóból vagy más írott dokumentumokból nyeri adatait, jó esetben a televízió és rádió adta lehetőségeket is felhasználja. Mit tegyen azonban egy olyan nyelvész, aki az emberek mindennapi természetes nyelvhasználatát szeretné valóságos terepen

rendszerszerű vizsgálat alá vetni? A legfőbb probléma nem is a technika (jó minőségű felvétel készítésére alkalmas magnetofon vagy videó), hanem a tudományos vizsgálatnak egy sokkal általánosabb kérdése, amelyet a természettudományokkal foglalkozó, kísérleteket végző kutatók, de a társadalomtudósok is régóta jól ismernek: ez az úgynevezett „kísérleti effektus", amelyet a szociolingvisztikai vizsgálatok nyelvére lefordítva William Labov fogalmazott meg elsőként, **megfigyelői paradoxon** néven (vö. Labov 1988). E szerint a nyelvésznek az lenne a feladata, hogy megvizsgálja, hogyan beszélnek az emberek, amikor nem figyelik őket. A kutató jelenléte azonban nagy mértékben befolyásolja a beszélő nyelvi viselkedését. Az tehát a feladat, hogy olyan módszereket alkalmazzunk, amelyekkel e megfigyelői hatást a minimálisra csökkentve az emberek legtermészetesebb nyelvhasználatát tudjuk tanulmányozni.

A választható és választandó szociolingvisztikai módszereket természetesen az egyes szociolingvisztikai irányzatok, valamint az általuk vizsgálandó kérdések és jelenségek köre is megszabja. Az egyik alapvető vizsgálati módszer az úgynevezett **részt vevő megfigyelés,** amely egy közösség egészének beszédszokásairól adhat képet, a másik, sokak által alkalmazott módszer a szociolingvisztikai interjú, amely alkalmasabb a konkrétan meghatározott nyelvi jelenségek vizsgálatára. Az előbbi lényege, hogy a kutató hosszabbrövidebb időre beépül a vizsgálandó közösségbe, elfogadtatja magát, részt vesz az emberek mindennapjaiban. Megfigyeléseiről egyrészt feljegyzéseket készít, másrészt, amikor közte és a közösség tagjai között szorosabb viszony alakult ki, magnetofonját is bekapcsolja. Ez az antropológiából eredő módszer rendkívül finom elemzéseket tesz lehetővé az emberek nyelvi viselkedéséről, nyelvhasználatukat mozgató szabályokról, a beszélt nyelv műfajairól, a társalgás szabályairól, a nyelvválasztásról és stílusváltásról, akár egy szélesebb társadalmi, kulturális kontextus látószögén keresztül.

A másik alapvető tereptechnika a **szociolingvisztikai interjú,** amelyet eredetileg a nyelvi változás vizsgálatára fejlesztettek ki, de más területeken is igen jól használható. Általában két fő részből áll: egy irányított beszélgetésből és tesztekből. Az **irányított beszélgetés** egy olyan, meghatározott témák szerint szervezett beszélgetés, amelynek bizonyos fokig szimulálnia kell a spontán társalgást. Legfőbb alkotóelemei a társalgási modulok, azok az előre meghatározott témacsoportok, amelyekre minden terepmunkásnak (a felvétel készítőjének) fel kellett építenie az interjút. Erre azért van szükség, hogy a különböző emberekkel készített beszélgetések összemérhetőek legyenek egymással. A különféle nyelvhasználati (olvasási teszt, szólisták, szópárok felolvasása, mondatkiegészítés stb.), felismerő vagy nyelvi ítéleteket előhívó tesztek (helyesnek vagy helytelennek ítélt formák közötti választás, azonos vagy különböző hangzásúnak, jelentésűnek ítélt szavak stb.) ugyancsak részei a felvételeknek.

A szociolingvisztikai interjúval különféle, előre kiválasztott nyelvi jelenségeket vizsgálhatunk: **nyelvi változókat** (a szociolingvisztika egyik központi kategóriája), **melyek olyan nyelvi egységek (a nyelv különböző szintjeiről), amelyeknek azonosítható változataik vannak,** tehát amelyeket a beszélők több változatban is használnak. Ilyen változó lehet például az [l] különböző szavakban, amelyet a beszélők vagy kimondanak vagy kiejtenek:

tanultam – tanútam, a [t]: *kertben – kerben;* a [ban] változó. Különböző emberek, sőt ugyanaz a beszélő is mondhatja eltérően a következőket: *jöttök – jösztök, farmerban – farmerben, alszok – alszom, szoktam – szoktam volt, Mari kimosott egy ingemet tegnap – Mari kimosta egy ingemet tegnap, szinház – színház, grépfrút – grepfrut – grepfruit – grepfrujt, gyanu – gyanú, etyszer – eccer* stb. E példák az I. fejezetben már említett, a budapesti beszélők nyelvhasználati sajátosságait, nyelvi rétegződését felmérő nagy élőnyelvi kutatás (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) vizsgálati kérdései közül valók. A hangkiesések (például *l, t*), a megbélyegzett ejtésváltozatok *(inekció)*, a magánhangzó-hosszúság (*hívők, gyanúsítja, színház, ígér* stb.), az ingadozó toldalékolás kérdése mellett többek között olyan jelenségek is szerepelnek e vizsgálatban, mint a „suksükölés", a „nákolás" vagy az *-e* kérdőszócska mondatbeli helyei.

A szociolingvisztikai vizsgálatoknak az előbbiekkel is összefüggő másik fontos kérdése a vizsgálandó személyek, az adatközlőkből álló **minta kiválasztása.** A szociolingvisztikai változásvizsgálatok egyik céltételezése nagy mennyiségű kvantifikálható, összemérhető és megismételhető beszélt nyelvi adat gyűjtése, ami által folyamatában ragadható meg a nyelvi változás, következtetések vonhatók le az egyes nyelvváltozatok társadalmi funkcióit, valamint a sztenderddel való kapcsolatukat illetően. Ezek az eredmények ezzel együtt számos ponton kiegészíthetik, módosíthatják a szisztematikusan gyűjtött beszédanyaggal eddig alá nem támasztott intuitív nyelvészeti megállapításokat a nyelv természetével, a nyelvelsajátítással, illetve a nyelvi változással kapcsolatban. A budapesti szociolingvisztikai vizsgálatok célja az előbbiekkel összhangban például az, hogy „a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok nyelvhasználatát" (Kontra 1990: 513) megragadja. A leggyakrabban figyelembe vett szociológiai tényezők (szociológiai változók) az életkor, a nem, az iskolázottság, a lakóhely típusa, a foglalkozás stb.

Az etnográfiai (antropológiai) közösségleíró vizsgálatok többségében is fontos szempont a bizonyos fokú összemérhetőség, azonban az ilyen leírások egy csoport vagy közösség valóságos társadalmi és kommunikációs kapcsolathálózatai alapján választja ki adatközlőit. Mivel mindkét módszernek vannak előnyei és korlátai a másikkal szemben, természetesen a kettő ötvözése, együttes alkalmazása adhat a leginkább valóságos képet egy közösség, csoport stb. nyelvhasználatáról.

A nyelvi változatosság és a nyelvi repertoár

Minthogy a szociolingvisztika a nyelvi rendszert nem idealizáltan, annak társadalmi beágyazottságától függetlenül kívánja szemlélni, hanem adott földrajzi és társadalmi elrendezésekben és színtereken, vizsgálata kiindulópontjának tekinti a nyelvi változatosságot. Nevezetesen azt, ahogyan már fentebb is volt szó róla, hogy a valóságban egyetlen nyelv sem mindenek felett álló osztatlan egész, hanem különféle **változatok,** tehát **területi** és **társadalmi dialektusok,** valamint **stílusok** és **regiszterek** (olyan szótári egységekből álló kollekciók, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze: vö. szaknyelv, szakszókincs, csoportnyelv) egymást át- meg

átszövő összessége. **Ezt a közösség egészére jellemző, a közösség tagjai számára a társadalmi érintkezésekhez rendelkezésre álló nyelvi források, beszédváltozatok összességéből álló készletet** – a színház világából vett metaforával – **nyelvi repertoárnak nevezzük** (vö. Gal 1987). Mint ahogy nincsenek olyan beszélők, akik mindezekből csupán egyetlen változatot, stílust birtokolnának, olyanok is ritkán akadnak, akik e készlet teljességével rendelkeznek. A közösség tagjai e készletnek különböző részhalmazaihoz férnek hozzá. E hozzáférést olyan tényezők befolyásolják, mint az életkor, a nem, az iskolázottság, a foglalkozás, társadalmi státusz stb. **A személyre jellemző beszédváltozatok készlete az egyéni verbális repertoár.**

A verbális repertoár és a nyelvi sokféleség létezését a tanulók maguk is könnyen igazolhatják például az alábbi két feladat alapján:

1. Könnyen meggyőződhetsz arról, hogy nincsenek „egyetlen stílusú" beszélők. Próbálj meg egy-két óráig úgy beszélni, hogy nem váltogatod stílusodat a helyzetek és beszédpartnerek függvényében! Így például próbálj meg ugyanolyan formálisan vagy informálisan beszélni bizalmas barátaidhoz, tanáraidhoz és teljesen idegen személyekhez! Válogasd meg szavaidat egyformán, próbálj meg azonos kiejtési pontosságra, valamint azonos megszólítások használatára törekedni! Figyeld meg, mi történik. Milyen érzések keletkeznek benned? Hogyan viselkednek azok az emberek, akiken ezt a „kísérletet" végzed?

2. A nyelvi viselkedés sok mindent (például foglalkozását, életkorát, nemét, iskolázottságát, lakóhelyét stb.) elárulhat a nyelv használójáról. Keress nyelvi jellemzőket a fenti szempontokra! Mutass be társaidnak egy-egy ilyen részletet! Azt, hogy jól választottál, igazolhatja, ha a többiek kitalálják, milyen beszélőt akartál bemutatni.

Fontos megjegyezni, hogy a nyelvi heterogenitás azonban nem jelent korlátlan „szabadságot", a sokféleség strukturált, korlátai vannak, amelyeket a társadalmi csoportnormák, a társadalmi helyzet, valamint a kommunikatív célok határoznak meg. A szociolingvisztikai vizsgálat egyik alapvető kategóriája tehát nem a nyelv (s semmiképpen nem az elvont nyelvi rendszer), hanem a nyelvi repertoár és az azt felépítő elemek, elsősorban is a változat.

A nyelv és a nyelvváltozat (dialektus) elkülöníthetősége

A leíró és elméleti nyelvészeti megközelítések képviselői számára a nyelv a priori kategória, a szociolingvisztikában azonban a *nyelv* fogalma meglehetősen problematikus. Arra a kérdésre ugyanis, mi minősül nyelvnek és mi egy nyelvváltozatnak (dialektusnak), szigorúan nyelvészeti szempontok alapján lehetetlen választ találni. Ezért például azt még csak hozzávetőlegesen is meghatározni, hogy hány nyelv van a világon, a nyelvészeti faktorok mellett társadalmi, politikai, etnikai, vallási stb. szempontok együttes figyelembe vételével lehet (Bartha 1998).

Ha feltesszük a kérdést, sok ember számára a *kölcsönös érthetőség* mint az egyik leggyakrabban említett érv az elhatárolás alapja. A valóságban e probléma azonban jóval összetettebb. Szép számmal hozhatunk példákat annak igazolására, hogy azonos nyelvnek tekintett változatok beszélői nem értik meg egymást, de még gyakrabban arra is,

amikor különböző nyelveket beszélő embereknek nincsenek megértési gondjaik. Az előbbi klasszikus esete a „kínai nyelv", amelyet egy közös írásrendszer fog össze, miközben a mandarin, kantoni stb. „változatok" annyira eltérőek, hogy a beszélők nem értik meg egymást. A Magyarországon élő kínaiak – hivatalos ügyeiket intézve – többször kerülnek olyan helyzetbe, hogy a hivatal vagy hatóság által felajánlott vagy kirendelt kínai tolmács sikertelenül próbálna segíteni. A hatóságok mindeközben gyakran nem értik, hogy az alma és a körte nem ugyanaz. A holland-német határ mentén élő beszélők sokszor könnyebben megértik a másik által használt helyi változatokat, mint saját sztenderd (vö. irodalmi) nyelveiket. A Párizs–Róma tengellyel illusztrálható francia–olasz kontinuumban a francia–olasz határvidéken ugyancsak nem tapasztalható ugrásszerű változás. Az Indiában hivatalos hindi és a Pakisztánban beszélt urdu nyelv közötti legfőbb eltérés a különböző írásrendszerek meglétében mérhető. Amíg Jugoszlávia egységes államalakulatként létezett, a nyelvészek nem alap nélkül beszéltek szerbhorvát nyelvről. A szerb és horvát közötti látványos eltérést a cirill és a latin írás különbözősége jelentette, amely a két csoport eltérő etnikai, vallási lojalitását volt hivatott kifejezni. A balkáni háború és az azt követő átrendeződések után ma már önálló szerb és horvát nyelvről van szó, ahol a politikai döntésekkel a nyelvi különállást is erősítendő tudatos nyelvtervezési lépések járnak együtt. A szerb és a horvát esetében talán túlságosan közvetlenné is vált a sokat idézett s eredetileg Max Weinreichtől származó, mindig meg-megújuló szellemes hasonlat, miszerint „a nyelv egy olyan dialektus, amelynek önálló hadserege és hadiflottája van", de mindehhez hozzátehetnénk az önálló címert és a légierőt is.

Láthatjuk, hogy a földrajzi tényező vagy a kölcsönös érthetőség, a nyelvtani egyezések mértéke nem elegendő a nyelvi változatosság magyarázatához. A kölcsönös érthetőség fokát például épp annyira befolyásolja a csoportok közötti társadalmi és más jellegű kapcsolatok kiterjedtsége vagy egymáshoz és egymás nyelvéhez fűződő attitűdje, mint a grammatikai vagy szókészleti egyezések mértéke. A dán, a norvég és a svéd ma köztudottan önálló nyelveknek minősülnek. A dán és a norvég szókészlet jelentős része közös, de kiejtésük eltérő, miközben a svéd és a norvég között jóval nagyobb a szókészleti különbség, ugyanakkor sokkal nagyobb a kiejtésbeli hasonlóság. Ennek ellenére a kölcsönös érthetőségre vonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint az, ahogyan az emberek rangsorolják az egyes nyelveket érthetőségük szerint, elsősorban nem a nyelvészeti, hanem a kulturális, politikai és gazdasági valósággal áll összhangban. A dánok például jobban megértik a norvégokat, mint fordítva. A dán és a svéd kevésbé, a norvég és a svéd azonban egymás számára igen könnyen érthető. A dán és a norvég beszélők mégis úgy vélik, hogy ők könnyen megértik a svédeket, a svédek viszont úgy gondolják, számukra mind a norvég, mind pedig a dán megértése gondot okoz. A vizsgált nyelvek közötti felszíni nyelvészeti hasonlóságot illusztrálják az '[Ő-nőnem] Ül az ablaknál és néz kifelé az utcára' mondatnak az adott nyelvbeli megfelelői (Romaine 1994):

Dán: *Hun sidder i vinduet og ser ud over gaden.*
Norvég: *Hun sitter i vinduet og ser ut over gatan.*
Svéd: *Hon sitter i fönstret och ser ut över gatan.*

Az tehát, hogy mi a nyelv és milyen dialektusok alkotják, nem csak nyelvészeti kérdés. A nyelveknek különböző fajtái vannak: beszélhetünk **élő** és **holt nyelvekről, sztenderd** nyelvről és sztenderdizálatlan **alapnyelvi változatokról,** megkülönböztethetünk **természetes** és **mesterséges** nyelveket, a soknyelvű helyzetekben a beszédbeli érintkezés nyelveként kialakuló egyszerűsített kódokat, **pidzsineket** és az ilyen változatokból kifejlődő, már anyanyelvi beszélőkkel is rendelkező új **kreol** nyelveket. Többen (például Ferguson, Stewart, Bell) is megkíséreltek olyan szempontrendszereket meghatározni, amelyek alapján a nyelvek különböző fajtái elkülöníthetők. A sztenderdizálás, az elevenség, a történetiség, valamint az autonómia fogalma mindegyik felosztásban megjelenik.

1. táblázat: A nyelvi változatok különböző típusai

JELLEMZŐK				VÁLTOZAT TÍPUSA
1.	2.	3.	4.	
+	+	+	+	sztenderd
–	+	+	+	alapnyelv (vernakuláris)
–	–	+	+	dialektus
–	–	–	+	kreol
–	–	–	–	pidzsin
+	+	+	–	klasszikus (holt) nyelvek
+	+	–	–	mesterséges nyelv

1. sztenderdizáció; 2. autonómia; 3. történetiség; 4. vitalitás
Forrás: Stewart 1968

A **sztenderdizálás** az a folyamat, amelynek során egy vagy több változatot **kodifikálnak** és sztenderd nyelvvé munkálnak ki. Ez először olyan gyakorlati lépéseket jelent, mint grammatikák, helyesírási szabályok, szótárak készítése vagy bizonyos intézmények felállítása. Vannak esetek, amikor a sztenderdizálás fontos állomása az adott nyelven íródó irodalom létrehozása is. A **kimunkálásnak** szintén része, hogy a nyelvet képessé tegyék az ennek megfelelő szerepekben és helyzetekben való használatra. Ilyen színterek az irodalom mellett az oktatás, a bíróság, a közigazgatás és a kereskedelem. Ezek a lépések mind jól ismertek a magyar nyelv XVIII. század végi és múlt századi, különösen pedig nyelvújítás kori történetéből.

A szóban forgó folyamatnak fontos része a **sztenderd,** az elismert normák alapjául szolgáló nyelvváltozat kiválasztása, ami nem utolsó sorban hatalmi tényezőkkel függ össze, hiszen nem csak objektív – nyelvészeti – okai vannak annak, hogy egy országban miért éppen az(oka)t a változato(ka)t sztenderdizálják. Másrészt e választás újratermelheti a hatalmi egyenlőtlenségeket a normává emelt változat beszélői és azok között, akik nem ezt használják. Egyszersmind azt is tapasztalhatjuk, hogy a nem kodifikált, de szisztematikus kiejtésbeli, grammatikai, lexikai különbségeket tükröző nyelvváltozatokat leértékelik, gyakran összemosva a verbális repertoárnak ezeket az elemeit a stílus fogal-

mával („falusias", „műveletlen", „iskolázatlan", „proli", „alpári", „trágár" stb.), beszélőit kevesebb presztízzsel bíró csoportokhoz sorolva. A nem sztenderd változat fogalomhoz ily módon rendkívül negatív képzetek társulhatnak, e formák használatát az iskolában kerülendőnek tartják. Sok nyelvész e negatív elképzelések miatt ehelyett célszerűbbnek tartja az **alapnyelv** (vernakuláris) kifejezés használatát. **Az alapnyelv a serdülőkor előtt, általában otthon, az elsődleges szocializáció során a legteljesebben elsajátított nyelvváltozat, amely rendkívül szabályos természetű beszédmód, és amelyet a beszélők a legkötetlenebb helyzetekben (például családi körben) használnak** (lásd még anyanyelvjárás, elsődleges nyelvváltozat, Kiss 1995; Tolcsvai Nagy 1996: 34). Az alapnyelv szolgáltatja a szociolingvisztikai vizsgálat számára a legszisztematikusabb adatokat. E változat mutathat nyelvjárási és társadalmi csoporthoz kötődő jellegzetességeket, többnyelvű környezetben – a különböző nyelvek érintkezéséből eredően – kontaktushatást, másoknál megközelítheti a sztenderdet. A gyermekek tehát ezt a változatot hozzák magukkal az iskolába, s a sztenderdet kisebb vagy nagyobb mértékben csak iskolai környezetben sajátítják el.

Óhatatlan, hogy a nyelvészek, a tanárok, de maguk a beszélők is minden más nyelvváltozatot a kodifikált, társadalmilag magasra értékelt sztenderd változathoz viszonyítanak. A nem sztenderd változatokkal kapcsolatos egyes nyelvészeti, nyelvművelői megállapítások azonban aligha értéksemlegesek. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy nyelvészeti szempontból ezek a változatok semmivel sem alacsonyabb rendűek, mint a sztenderd (vagy irodalmi nyelv). Ugyanolyan fontos szerepük van a beszélők életében, amit meggyőzően igazolnak azok a vizsgálatok, amelyek a nyelvhasználati mintákat elemezve kimutatják a sztenderdhez kötődő elismert normák létezése mellett a rejtett normák létezését is, azaz e változatok értékeit egy-egy közösségben vagy társadalmi csoportban: még ha a nyelvhasználók tudatában is vannak, hogy e változatok nem rendelkeznek semmiféle elismert presztízzsel (a társadalmi státusz jelzésére), egymás között mégis ezt használják a csoportszolidaritás, az összetartozás szimbólumaként. A **rejtett presztízs** tehát megmagyarázza azt a tényt, hogy noha az emberek idegenek jelenlétében, az iskolában, formális színtereken tiltakoznak is ellene, valójában értékelik a vernakuláris, nem sztenderd változatokat (Holmes 1992).

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, a sztenderd „nyelv" egyike a nyelvváltozatoknak. (A szociolingvisztikában használt *sztenderd* műszó bizonyos mértékben megfeleltethető a magyar szakirodalomban hagyományosan használt *irodalmi*, valamint *írott* és *beszélt köznyelv* fogalmak együttesének.) Peter Trudgill (1983) meghatározását a magyar nyelvre alkalmazva a következőket mondhatjuk:

A sztenderd magyar tehát a magyarnak az a változata, amelyet általában nyomtatásban használnak és amelyet normális körülmények között az iskolában és a nyelvet tanuló nem anyanyelvi beszélőknek tanítanak. Ez az a változat, amelyet az iskolázott emberek beszélnek, amelyet a rádióban, televízióban és más hasonló helyzetekben alkalmaznak. Fontos megjegyezni, hogy a sztenderd és a nem sztenderd közötti különbségnek elvben nincs köze a formális és a társalgási nyelv közötti különbséghez,

vagy az olyan – nem nyelvészeti – fogalmakhoz, mint a „helytelen nyelv". A sztenderd magyarnak is van társalgási és formális változata, s a sztenderd magyart beszélők éppannyit szitkozódnak, mint a többiek.

A nyelv és nyelvváltozat elkülöníthetőségét illetően az **elevenség** a következő kategória. A vitalitás szempontja egy élő, valódi **beszélőközösség meglétére** vagy hiányára utal. E szempont alapján tudjuk elkülöníteni az **élő** és a **holt nyelveket** egymástól. Nemcsak a latin vagy a szanszkrit tartoznak az utóbbihoz, hanem nagyon sok más nyelv is. E kérdés szorosan összefonódik a két- és többnyelvűséggel és a nyelvi kisebbség fogalmával. A nyelvek kihalása (**nyelvhalál**, amikor az adott nyelvnek sehol a világon nem létezik másik beszélőközössége) nem kivételes jelenség, a XX. században pedig e folyamat rendkívüli méreteket öltött. A Nagy-Britanniában honos kelta nyelvek közül a cornwalli utolsó beszélőjét például 1777-ben temették el. A világ számos nyelve hasonló sorsra jutott vagy ez vár rá rövid időn belül. Gondoljunk a finnugor nyelvek többségére! Természetesen egy nyelv ritkán tűnik el egyik napról a másikra azért, mert magukat a beszélőket pusztítják el. A népirtással együtt járó nyelvhalálra mindazonáltal voltak és – sajnos – ma is vannak példák. Gyakoribb azonban az az eset, amikor generációk alatt egy másik nyelvet beszélő, uralkodó népcsoport politikai, gazdasági stb. hatalma alatt lévő közösség élete, társadalmi-gazdasági környezete annyira megváltozik, hogy az új nemzedékek már az érvényesülésüket, előbbre jutásukat lehetővé tevő környezeti nyelvet tanulják meg, miközben származási nyelvük szerepköre lassan teljesen visszaszorul.

A **nyelvcsere** hasonló folyamatokat jelent. Ma ez történik például a Magyarországon élő román, szlovák, örmény, német, szerb stb. kisebbségek egyes csoportjaival, amelyek egy részében a nyelvi asszimiláció már szinte teljesen végbement. Messze vezetne, s e helyütt nincs is mód arra, hogy a magyarországi kisebbségeknek az elmúlt évtizedekben hallatlanul felgyorsult nyelvi-társadalmi beolvadását, valamint a folyamatot előidéző történeti, többségi ideológiai, oktatási rendszerbeli és egyéb okokat elemezzük. Az élő és holt nyelvek megkülönböztetését illetően a nyelvcsere-folyamatok abban különböznek a nyelvhaláltól, hogy az előbbi esetben, például a román, a szlovák, az örmény, a német, a szerb nyelvek továbbra is használatosak más közösségekben, míg az utóbbi azt jelenti, hogy nincs a világon olyan ország vagy földrajzi terület, ahol az adott nyelvet bárki is anyanyelveként (első nyelveként) sajátítaná el. Mindeközben vannak olyan holt nyelvek is, amelyek, bár senki nem beszéli őket első nyelvként, írott változataik alapján sem veszítették el presztízsüket és meghatározott szerepeiket. A már említett latin, valamint a modern hindi beszélői számára meghatározó szanszkrit mellett a klasszikus görög is ilyen.

A **történetiségnek** egyes közösségek számára az önazonosság szempontjából van kitüntetett szerepe. A közös nyelv, a közös nyelvi eredet az identitás egyik fontos alkotóeleme lehet. Megjegyzendő azonban, hogy a nyelv nem minden csoport számára jelenti azt az alapértéket, amely más etnikai-kulturális jelképek társaságában a csoport határainak jelölője lehet. Vannak a világon olyan közösségek, amelyek többször cseréltek nyelvet, etnikai-kulturális különállásukat azonban évszázadokon át meg tudták őrizni, mi-

közben arra is van példa, hogy egy közösség ugyan megtartotta nyelvét, az önálló létének érzékeléséhez tartozó egyéb szimbólumait azonban nem.

Az **autonómia** arra az érzésre utal, amely alapján a beszélők nyelvüket eltérőnek érzik más nyelvektől. A fekete angol beszélőinek egy része az Egyesült Államokban úgy vélekedik, hogy az általuk használt nyelv nem az angol része, hanem önálló nyelv. Vagy emlékezzünk a fentebb bemutatott szerb, horvát, hindi, illetve urdu példákra, ahol is ezek önálló nyelvekként való megerősítése, valamint a különállás szoros kapcsolatot mutat. E felosztási kísérletben az autonómia azonban szubjektív, a beszélőközösség különféle értelmezéseihez kötődő fogalom.

Beszélőközösség

Az általános nyelvészetben a beszélőközösség mindazon beszélők összességét jelenti, akik ugyanazt a nyelvet beszélik (angol, magyar, spanyol stb.) osztozván abban a tudásban, hogy mi az azonos és mi a különböző a nyelv különböző szintjein. Ez a fogalom azonban azokat a beszélőket is magában foglalja, akik földrajzilag, politikailag különböző államalakulatok határai között élnek, így rendkívül kevés az esélye, hogy egymással bármikor is kommunikálni fognak.

A szociolingvisták egy része ezért célszerűbbnek tartja, ha emberek olyan csoportjaival foglalkozik, akiknek valóban megvan a lehetőségük a kommunikációra, noha interakcióik során nem egyetlen nyelvet, hanem nyelvek vagy nyelvváltozatok különböző repertoárjait használják. A szociolingvisztikában a beszélőközösség komplex, összefüggő kommunikációs hálózatot jelent, melynek tagjai a saját és mások nyelvhasználatával kapcsolatos magatartásformákra vonatkozó közös tudásban osztoznak. Elméletileg egy ilyen közösségnek nincsenek földrajzi vagy méretbeli korlátai, hiszen közösen elfogadott nyelvváltozatokról (azok repertoárjairól), illetve ezek használati normáiról van szó (vö. Spolsky 1998). Az egyik közismert meghatározás (Gumperz 1968) a társadalmi érintkezések sűrűségét, a nyelvi kontaktust, illetőleg e fogalom viszonylagos jellegét hangsúlyozza:

„Eszerint a nyelvi közösség olyan társadalmi csoport – lehet egynyelvű vagy többnyelvű –, amelyet a társadalmi interakció-rendszerek gyakorisága fog össze, és amelyet a környező területektől a kommunikáció vonalának gyengesége választ el. A nyelvi közösségek állhatnak kis csoportokból, amelyekben a csoporttagokat közvetlen kapcsolat köti össze, vagy létezhetnek nagy területeken is, attól függően, hogy milyen szintű általánosításra törekszünk." (Gumperz 1968/1975)

Ez azt jelenti, hogy a feltett vizsgálati kérdéstől függően beszélőközösségnek tekinthetjük a világon élő magyar nyelvet használók, a Magyarországon élők összességét, egy falut vagy egy munkahelyi csoportot. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a beszélőközösség a szociolingvisztikai vizsgálat számára egy olyan absztrakt, ha úgy tetszik virtuális tér, olyan hely, ahol a nyelvváltozatok a rendelkezésre álló repertoárból történő választás közös szabályai alapján „működnek". A közös normák, a beszélés szabályainak közös ismerete elsődleges e beszélői csoport határainak kijelölésében. Jóllehet, a közösség egyes tagjai nem ismernek vagy nem tudnak használni minden változatot, ugyanakkor felismerik

azokat a körülményeket, amelyek között más tagok úgy vélik, hogy helyénvaló használni ezeket a változatokat. A magyar beszélők többsége általában felismeri, ha beszédpartnere például ö-ző szegedi nyelvjárási, netán szleng elemeket használ vagy egy felvidéki magyar nyelvváltozatot beszél, noha ő maga ezeket esetleg nem képes használni. A szociolingvisztikai elemzés célja ezekben az esetekben az, hogy a megfelelő nyelvváltozatokat társadalmilag releváns csoportokhoz és/vagy helyzetekhez rendelje.

Láthatjuk, hogy a beszélőközösség kategóriája a vizsgálat szintjén egyfajta szükséges elvonatkoztatás. Határai különbözőképpen jelölhetők ki attól függően, mi is valójában a vizsgálat tárgya. Ezek után joggal kérdezhetnénk, mennyiben használható egy ilyen sokdimenziós, pontosan körül nem határolható fogalom. A beszélőközösség azonban nemcsak egy elméleti képződmény, ugyanis az egyes beszélői csoportok saját határaikat szubjektív módon, a nyelvhasználati különbségeket felhasználva is érzékelik. Bizonyos, nyelvészeti szempontok alapján azonos nyelvjáráshoz tartozó falvak beszélői például pontosan számon tartják, hogy a szomszéd faluban mi mindent mondanak másképp: „mi ë-vel mondjuk, ők ö-vel"; „mi X tájszólással beszélünk, ők Y-nal" stb. Minthogy e különbségek sokszor másfajta konfliktusokat, előítéleteket, sztereotípiákat, negatív attitűdöket öltöztetnek nyelvi köntösbe, a nyelvi jegyek alapján nem mindig pontosan határozzuk meg mások hovatartozását. Mindazonáltal tény, hogy egy szoros társadalmi kapcsolathálókból felépülő közösség a nyelvi és a beszélési mintákat előszeretettel használja fel annak eldöntésére, hogy valaki idegen vagy közéjük tartozik.

Sok esetben nemcsak változatok, hanem nyelvek is érintkeznek egymással a napi kommunikáció során (kétnyelvű területek, jelentős bevándorló csoportok jelenléte stb.). A beszélőközösség tehát különböző nyelvű beszélőket is magában foglalhat, mint ahogyan különböző közösségek át is fedhetik egymást.

Kommunikatív kompetencia

Egy korábbi fejezetben láthattuk, hogy a generatív nyelvészet által használt kompetenciafogalom nem alkalmas arra, hogy a nyelvi változatosság szabályos voltát, a gyermeki nyelvhasználat bizonyos kérdéseit, a mindennapi társalgások vagy általában a kommunikáció sikerességét/sikertelenségét magyarázza. A kompetencia Dell Hymes által bevezetett új értelmezése **kommunikatív kompetencia** néven ma már széles körben elfogadott és használt fogalom a szociolingvisztikában, a kommunikációelméletben vagy a tanítás és tanulás folyamatával foglalkozó szakemberek számára. A különböző diszciplínákra történő kiterjesztése (poétikai, retorikai, narratív, írás-, pragmatikai, stratégiai kompetencia) valójában a hymesi értelmezésre vezethetők vissza.

Milyen tehát az a tudás, amely a kommunikatív kompetencia fogalmában összegezhető? **A kommunikatív kompetencia nemcsak a nyelvi kód, valamint az elvont szabályok ismeretét foglalja magában, hanem azt a tudást is jelenti, amely képessé tesz bennünket arra, hogy meghatározott helyzetekben e helyzetnek megfelelően használjuk a nyelvet. A nyelvi kompetencián túl tehát az a társadalmi és kulturális tudás is bele-**

tartozik, amely alapján a beszélő használni és társadalmilag értelmezni is tudja a nyelvi formákat. Kinek, mikor, mit mondhatunk és hogyan? Mikor beszélhetünk és mikor kell mindenképpen hallgatnunk? Hogyan szóljunk a különböző státuszú és szerepű személyekhez? Honnan tudjuk, hogy valakinek köszönhetünk *heló*-val, egy másik embernek viszont célszerűbb azt mondani: *Kezét csókolom.* Miért tudja egy másfél éves kisgyerek, hogy egy telefonbeszélgetésnek milyen az alapszerkezete? Miért tudja egy anya (vagy gondozó), hogy gyermekével formálódó beszédkapcsolatában mikor milyen társalgási mintákat, tartalmakat milyen szerkezeti sajátosságokkal alkalmazzon? Melyek egy adott szituációnak legmegfelelőbb nem-verbális viselkedésminták? Hogyan vegyük át valakitől a szót? Hogyan kérjünk információt vagy hogyan ajánljuk fel valakinek a segítségünket? stb.

E tudás és képesség létezését mindenki könnyen igazolhatja azok alapján a helyzetek alapján, amikor valaki vét e szabályok ellen. Ha a kisgyermek idegenek előtt nyilvánosan úgynevezett tabuszavakat mond ki; ha egy képviselő a televízió által is közvetített parlamenti felszólalása közben azt mondja: *Tyű, de rohadt meleg van itt!*; ha egy pap prédikáció közben hirtelen elkezd mesélni az előző napi futballmeccsről; ha egy baráti beszélgetésben a vendéglátó szinte soha nem hagyja szóhoz jutni vendégeit stb., a résztvevők zavarban vannak, meghökkennek, mert feszültség keletkezett az elhangzottak és a helyzethez kapcsolódó nyelvi-viselkedésbeli elvárásaik között.

A kommunikatív formák, a társadalom szerkezetéről alkotott elképzelések, a nyelvhez fűződő és a csoportra jellemző értékek és attitűdök, a beszélés mintái, a valóság szegmentálásának kategóriái, a hiedelmek, az elvárások egy közösség közös kulturális tudásának részei, amelyet a gyermek a nyelv általi és a nyelv használatára való **szocializáció** során kezd elsajátítani. Már a kezdeti anya-gyermek beszédkapcsolat hordozza ezeket a társadalmi-kulturális jellegzetességeket, így az elsődleges nyelvi szocializáció más utat követ az európai és angolszász közösségek nagy részében, mint a Csendes-óceán Szamoa-szigetvilágában, Pápua-Új-Guineában, amerikai fekete közösségekben vagy a magyarországi hagyományos cigány nyelvi közösségekben. Ez utóbbiban a szóbeliséget jellemző legfontosabb beszédműfajok (a mesék, a rövid, csattanós, adomaszerű történetek, elbeszélések a régmúltról vagy átélt eseményekről) vagy ezek szerkezeti-stílusbeli sajátosságai (lazább szerkesztés, improvizatív vonások, az előadó szoros, interaktív kapcsolata a hallgatóságával, a párbeszédes jelleg), az úgynevezett **párbeszéd-modellálás** mint sajátos beszédtanítási stratégia különféle formáiban jellemzi a kisbabának szóló beszédet (vö. Réger 1990). Réger Zita – e témában egyedülállónak számító – vizsgálata anyagából származik az alábbi részlet egy rögtönzött „párbeszédből", amelyet az édesanya jelenít meg a hathónapos Dénesnek, aki a párbeszéd főszereplője és a szöveg címzettje is (Réger 1990: 71–2):

Mistoj de!	Jól van, na!
Muro sav zsal tar, ugye muro sav?	Elmegy a kisfiam, ugye, kisfiam?
„Kaj zsah, Dénes?"	„Hová mész, Dénes?"
„Ande bári fóro. Ingrah e grahten."	„A nagy vásárba. Visszük a lovakat."

„Szode graszten ingreh, Dénes?"	„Hány lovat viszel, Dénes?"
„Duj vagy trinen! (...) zsasz tar mure dadesza; Duj zséne, biknasza, paruvasz, kinasz cine khúren;"	„Kettőt vagy hármat! (...) megyünk apámmal; Ketten, eladunk, cserélünk, veszünk kiscsikókat;"
„Haj szo kereh lenca, Dénes?"	„Hát mit csinálsz velük, Dénes?"
„Haj me kamav e cine khúren! Maj zsav, asztarav ándr ando vurdon, haj/kidav opre e bute xurde savoren, po vurdon, me pale trádav pe lesz" – ugye mokam?	„Hát én szeretem a kiscsikókat! Majd megyek, befogok a szekérbe és/felszedem a sok apró gyereket, a szekérre, én meg hajtom" – ugye kisfiam?
Trádel muro báro sav e grahten!	Hajtja a nagy fiam a lovakat!

Hogy a beszélési minták és szabályok társadalmilag-kulturálisan kötöttek, egyéb példákból is jól látszik: sokszor ezzel magyarázhatóak az eltérő közösségekhez tartozó és/vagy eltérő nyelveket beszélő egyének érintkezéseikor előforduló félreértések, a fellépő kommunikációs zavarok. Közhelynek számít, hogy egy idegen nyelv tudásához nem elegendő a grammatikai szabályok ismerete és egy meglehetősen nagy szókincs, ha az nem jár együtt bizonyos kulturális és kommunikatív szabályok ismeretével.

Különbséget kell azonban tennünk a kommunikatív kompetencia **felismerő** és **használati** része között. A helyzetnek megfelelő nyelvi viselkedés szabályainak ismerete alapján számtalan nyelvi formát megértünk, de nem vagyunk képesek produkálni is őket. A magyar nyelv sztenderd változatát azok is felismerik és megértik, akiknek a repertoárja nem tartalmazza ezt a változatot. Budapesti beszélőkkel végzett vizsgálatok tanúsága szerint a nyelvhasználók különböző csoportokra oszthatók a zárt *ë* felismerése és használata alapján: (1) akik felismerik mások beszédében és használják is; (2) akik felismerik, de maguk nem tudják kiejteni ezt a hangot; (3) akiknek a beszédében regisztrálható a zárt *ë* jelenléte, de mások beszédében nem észlelik az *e* hangok ejtésbeli különbségeit; (4) akik rendszerének nem része a szóban forgó hang, s azt másoknál sem érzékelik. Az utóbbi két csoport beszélői számára nem volt különbség az *embër – ember* szavak ejtésében, mint ahogyan a magnetofonról hallott *hëgyës – hëgyes,* illetve *értem – értëm* minimális párok tagjainak jelentését is azonosnak ítélték.

E különbség természetesen nem csupán a kiejtés vonatkozásában jelentkezhet, hanem más nyelvi szinteket és sokféle nyelvi jelenséget is érinthet. A kompetencia e kettősségével számolnia kell az anyanyelvi oktatásnak is, mind a választott módszereket, mind pedig a gyermekek nyelvi teljesítményének egységes vagy differenciált megítélését, értékelését illetően.

A NYELVHASZNÁLAT NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

Nyelvhasználaton természetesen egy (vagy több) nyelv egymással igen bonyolult viszonyban lévő különböző változatainak, stílusainak és regisztereinek szóbeli *és* írásbeli használatát *együttesen* értjük, a szociolingvisztika azonban kitüntetett figyelmet szentel a beszélt nyelv szabályszerűségeinek és jellegzetességeinek. A következőkben – a teljesség igénye nélkül – néhány olyan kérdést villantunk fel, amelyek közvetlenül vagy közvetett módon beépíthetők az anyanyelvi órák anyagába, középpontba helyezve az emberek társadalmi-nyelvi érintkezésének leggyakoribb és legtermészetesebb műfaját, a társalgást.

Az írott és a beszélt nyelv

Mindannyian nap mint nap érzékeljük, hogy a beszélt és az írott nyelv sok tekintetben eltér egymástól. Azok a kutatók különösen jól tudják ezt, akik megpróbálják elkészíteni az élőnyelvi szövegek minél hitelesebb átiratát. Az alábbi részlet a már többször említett budapesti szociolingvisztikai vizsgálat anyagából származik:

t: *Aha. # Jó. # Hát [név], milyen a munkabeosztása? # Délelőttös, délutános?*[*]

a: *Két műszakba⟨n⟩ do⟨l⟩gozom.*

t: *Két műszakba⟨n⟩?*

a: *Ez az⟨t⟩ jelenti, most voltam délelőttös, hattól kettőig szól # a munkaidő. Délutánosok vagyunk, akkor pedig kettőtől tízig.*

t: *De hát este már # hét-nyolc óra tájt bezárt a közért.*

a: *Nyolckor zár a bolt.*

t: *Igen?*

a: *Hát utána rengeteg dolog van még. # Nekem speciel, # ami üvegeket visszahoztak, # az⟨t⟩ mondom önnek # tíz-tizenötezer forint értékbe⟨n⟩ egy délután, azt el kell rakodni # az utcá= # ⟨0az⟩ utcát meg kell csinálni és # ott van még a bolt, fel kell tölteni zsinórba⟨n⟩ *mindent*,*

t: **Aha*.*

a⟩ *felmosni, takarítani, zzz van amikor nem is végzünk *tízre*,*

t: **Igen*.*

a⟩ *amikor nagy forgalom van.*

t: *És szombaton?*

[*] *Jelmagyarázat:* **t**: terepmunkás; **a**: adatközlő; **t:/a:**: terepmunkás/adatközlő beszédfordulója, amelyet szünet előz meg; **a>**: a beszélő az együtt elhangzó beszéd után szünet nélkül folytatja; **#**: szünet; **<n/l>**: az n/l hangokat nem ejti (kiesés); **<0a>**: névelőkiesés; ***...***: a csillagok közötti rész egyszerre hangzik el (egymást átfedő beszéd); **zzz**: a lejegyző számára érthetetlen többtagú részlet; **= (utcá=)**: rossz kezdés/félbe hagyott szó; **[...]**: a lejegyző által tett megjegyzések, a beszédhelyzet szempontjából fontos információk stb.

a: *Ja igen, szombaton, szombaton # úgy van, hogy egyik héten szabadszombatosok vagyunk, másik héten hosszú szombat. Ez az⟨t⟩ jelenti, hogy reggel hattól # körülbelül hatig, mer⟨t⟩ a bolt ötig van nyitva.*

Az írott és a beszélt nyelv közötti legalapvetőbb különbségeket a produkció és a forma szempontjából érdemes először megvizsgálnunk. Az egyik, tankönyvekben is szereplő fontos különbség a **beszéd átmenetisége** és az **írás viszonylagos állandósága.** Az írásban adva van az állandó javítás, a szótár használatának lehetősége, a tempó szabadsága. Ugyanakkor nincs azonnali visszacsatolás, ezért mindig felmerülhet az objektivitás kérdése. A beszélőnek ezzel szemben olyan eszközök is rendelkezésére állnak, mint a hangminőség, a tempó, az intonáció, a hangsúly, a szünet és hallgatás, valamint a mimika, a gesztusok, a testtartás és -mozgás, a szemkontaktus stb. Ezek azért különösen fontosak, mert a hallgató ezeknek jelentést tulajdonít, előfeltételezve a nem-verbális jelzések, valamint a verbális jelek összhangját. A fenti részlet is jól illusztrálja, hogy az egyik fél mondanivalóját állandó visszajelzések (úgynevezett háttércsatorna-jelzések) kísérik, ami a beszélő számára is lehetővé teszi a korrekciót.

A kétféle csatornán továbbított információ formáját illetően is rendkívül sok eltérést fel lehetne sorakoztatni, jóllehet, e különbségek nem kizárólagosak, hiszen mind a beszélt, mind pedig az írott nyelv esetében a műfajtól, a kontextustól vagy a stílustól függően mennyiségi elmozdulások lehetnek valamilyen irányba. A következő táblázat néhány tipikus eltérést sorol fel:

2. táblázat: A beszélt és az írott nyelv néhány formai különbsége

BESZÉLT NYELV	ÍROTT NYELV
a mondatok kevésbé szerkesztettek	metanyelvi jelölők
félbehagyott megnyilatkozások	logikai kapcsolatok nagy száma
kevesebb alárendelés	erősebb a retorikai szerveződés
diskurzusjelölők (*hát, szóval* stb.)	hosszabb egységek
töltelékelemek, hezitáció	
topik-comment típusú szerveződés	alany-állítmány alapú szerveződés
kevésbé explicit	az ismétlődések tudatos kerülése
rövidebb egységekből áll	gazdag utalási rendszer
ismétlődő szerkezetek	
helyettesítés	
deiktikus formák *(személyre, helyre, időre utalások)* túlsúlya	

A beszéd lehet tervezett és tervezetlen attól függően, hogy milyen műfaji sajátosságoknak kell megfelelnie. Ez egy kontinuumot jelent az ünnepi beszédtől a konferenciaelőadáson, a viccmesélésen vagy a templomi prédikáción át egészen a veszekedésig. A

nem tervezett beszéd ugyanakkor nem szervezetlen: a beszéd szervezett és sajátos szabályosságok jellemzik. A világ különféle közösségeiben végzett etnográfiai vizsgálatok egyszersmind azt is tanúsítják, hogy a beszéd szerkesztési szabályai vagy általában a beszélési szokások, normák vonatkozásában az egyes népek között igen jelentős eltérések lehetnek. Ezek az eltérések egészen odáig terjedhetnek, hogy bizonyos közösségek nem is a beszédet tartják a kommunikáció elsődleges eszközének. A Dél-Indiában élő paliyanok például egész életükben keveset kommunikálnak, negyven éves korukra pedig szinte teljesen elnémulnak.

A beszédesemény

A kommunikáció vizsgálatában alapegységnek tekinthető a **beszédesemény.** Többen, éppen azt hangsúlyozandó, hogy nem minden közösségben játszik központi szerepet a beszéd, jobbnak látják kommunikációs eseményről beszélni. **A beszédesemények vagy kommunikációs események a mindennapi kommunikáció olyan jól elkülöníthető egységei, amelyeknek felismerhető határaik vannak, amelyekhez meghatározott nyelvhasználati módok és viselkedési normák tartoznak.** E határok különböző eszközökkel jelezhetők, amelyek megjelenhetnek együttesen vagy akár külön-külön is:

1. **Ritualizált fordulatok:** *Egyszer volt, hol nem volt... – És addig éltek, amíg meg nem haltak:* mese; *Hallottad már ezt? Meséltem már azt a viccet, hogy...* – nevetés: viccmesélés; *Imádkozzunk, testvéreim – Ámen:* ima.
2. **Nem-verbális határjelzők:** megváltozó arckifejezés, hangminőség, beszédtempó, testtartás; hallgatás; mozgás.
3. **Nyelvi határjelzők:** kódváltás, kódváltogatás, esetleg stílusváltás; áttérés az egyik változat használatáról a másikra.
4. **Kontextuális határjelzők:** résztvevők megváltozása; a beszélgetés központi témájának megváltozása; változik a kommunikáció célja.

A nyelvhasználat interakcionális elemzésekor (a szociolingvisztika mikroszintjén) érdemes figyelembe venni a beszédesemény legfontosabb összetevőit is (Hymes 1967):

1. **Műfaj** (zsáner), illetőleg az esemény típusa (például vicc, történet, előadás, köszönés, beszélgetés, ugratás, vita, alku stb.).
2. **Téma** (az esemény referenciális központja).
3. **Cél** vagy **funkció** (mind az esemény egészére vonatkozólag, mind pedig a résztvevők interakcionális céljait illetően).
4. **Elrendezés** (helyszín; idő: napszak, évszak; a szituáció fizikai jellemzői: a hely nagysága, berendezés).
5. **Kulcs** vagy az esemény **érzelmi tónusa** (például komoly, vicces, szarkasztikus).
6. **Résztvevők** (életkoruk, nemük, társadalmi státuszuk, illetve egyéb, az adott helyzetben meghatározó jellemzők; a közöttük lévő viszony).
7. **Üzenetforma,** magába foglalja a hangzó és nem hangzó csatornákat is (például mely nyelv vagy változat).

8. **Az üzenet tartalma:** a felszíni denotatív jelentés (miről kommunikálnak).
9. **Aktusszekvencia:** a beszédaktusok sorrendisége (magába foglalva a szóátvételt és az együtt elhangzó részeket is).
10. **Az interakció szabályai** (mely sajátosságokra kell figyelni).
11. **Az értelmezés normái:** a közös tudás, a legalapvetőbb kulturális előfeltevések, illetve a közös értelmezés lehetősége például arról, mit lehet szó szerint venni, mit átvitt értelemben, mit kell fenntartásokkal fogadni stb.

A beszédműfajok viszonylag megszilárdult, szabályszerű nyelvi és szerkezeti sajátosságokat mutató, kulturálisan meghatározott szövegalkotási módok (vö. Réger 1990). A spontán beszéd egyik legtermészetesebb, leggyakrabban megjelenő, alapvetően dialogikus műfaja a társalgás, amely egynél több beszélőt feltételez. Szerkezetét tekintve a monologikus (elbeszélő, narratív) és a dialogikus egységek váltakozva jelennek meg benne, amely a társalgás **globális szerveződésének** (makroszerkezetének) része. A **lokális** (mikroszerkezet) **szerveződést** az egymást követő vagy egymáshoz közel álló megnyilatkozások között kialakuló viszony hozza létre.

A társalgás szerkezetéről

A társalgások globális szerveződésének fontos alkotóeleme például a **kezdés** és a **befejezés,** amelyek a társas viselkedés elvárásain alapuló, társadalmilag, kulturálisan kötött rituáléknak számítanak. A találkozáskor és az elbúcsúzáskor való köszönés kötelező érvényű. Egy társalgás lezárásához azonban nem elegendő azt mondani: *Na, akkor viszontlátásra.* Míg a gyermekek az iskoláskor kezdetéig elégségesnek tartják a beszéd fizikai megszüntetését (egyszerűen kilépnek a társalgásból és más tevékenységbe fognak), addig a felnőtt társalgásokat egy úgynevezett **befejező aktus** zárja. A beszédpartnerek első lépésként megegyeznek a befejezésben, amelyre társadalmilag rögzült nyelvi formákat, lezárás előtti jeleket használnak *(Nos, azt hiszem, ez minden; De most már sietnem kell; Add át üdvözletem/kézcsókom XY-nak),* majd pedig ténylegesen befejezik a beszélgetést (Pléh 1980a). Nézzünk egy tipikus befejező aktust!

A: *Szóval egyetértesz?*
B: *Igen, egyetértek.*
A: *Nagyszerű. Tudtam, hogy egyet fogsz érteni.*
B: *Persze. Nincs semmi probléma.*
A: *Köszönöm a segítséget.*
B: *Szóra sem érdemes.*
A: *Rendben, nemsokára benézek megint.*
B: *Rendben, akkor viszlát.*

Ha újra szemügyre vesszük a fejezet első alfejezetében bemutatott beszélgetésrészlet átiratát, láthatjuk, a mondat nem mindenben alkalmas a beszéd vizsgálatára. A beszélgetések nagy részében valójában nagyon kevés „mondat" van befejezve, s a megnyilatkozások határainak kijelölésében sokszor semmilyen támpontot nem ad az intonációs le-

zártság sem. Kutatók nagy mennyiségű telefonbeszélgetés elemzése alapján jutottak arra a felismerésre, hogy a társalgás (és más beszélt nyelvi műfajok egyik fontos egységének) érdemes a **társalgási fordulót** (angolul turn; vö. még turnus), vagyis az A beszélő megszólalásától a B beszélő megszólalásáig tartó részt tekinteni. Noha a beszélgetéseknek egyéb, szabályok szerint rendezett építőkövei is vannak, mégis talán a beszélőváltás, tehát az, hogy éppen ki beszél, a társalgás felépítésének egyik legfontosabb problémája.

A **szóátvétel** (turn-taking) módja eltérően alakul különféle kultúrákban. Az európai és észak-amerikai emberek nagy részénél a szó átvételét a **„nincs szünet, nincs átfedés"** szabály betartására való törekvés jellemzi. Eszerint a beszélgetés résztvevői igyekeznek a **folyamatosságot fenntartani**, vagyis a beszédpartnerek fordulói szünet vagy hallgatás nélkül (illetve minimális szünet után) következnek. A másik alapszabály, hogy **egyszerre csak egy beszélő beszéljen**, aminek valódi okai az információ-feldolgozás kognitív korlátaira vezethetők vissza. Erre a kapacitáskorlátra azonban egy társadalmi-nyelvi konvenciórendszer épül (Pléh 1980a). Ha nem is sikerül az együtt elhangzó beszédet teljesen kiiktatni (az együttes beszédnek a társalgás adott pontjain meghatározott szerepei vannak), mennyiségét – természetes körülmények között – a beszédpartnerek a minimálisra próbálják csökkenteni.

Megjegyzendő azonban, hogy, mint a beszédszokásokban általában, a szó átvételének módjában is nyilvánvaló kultúraközi különbségek vannak. Bizonyos amerikai indián csoportokban szokás perceket is várni, mielőtt válaszolnak egy kérdésre vagy egy beszélgetésben átveszik a szót. Az amerikai feketék társalgásaiban nem minősül normasértésnek, ha több ember egyszerre beszél. Olyan közösségek is vannak a világon, amelyek a tiszteletet úgy fejezik ki partnerük iránt, hogy hozzájárulásuk elején néhány percet szó szerint megismételnek az előző beszélő mondanivalójából. A „nincs szünet, nincs átfedés" maxima ellenére az európai országok beszélőközösségei között is mutatkozhatnak különbségek: például északról délre a fordulók közötti szünet vagy hallgatás mennyiségét illetően.

A beszédjog elosztásának módjai hierarchikus sorrendbe állíthatók, s ezek a típusok egyben összefüggést mutatnak bizonyos műfaji sajátosságokkal, illetőleg a helyzet formalitásának fokával. Eszerint három fő kategóriát különíthetünk el:

1. **A beszélői sorrend előre meghatározott:** Ez jellemző az ünnepi, formális alkalmak többségére. Ilyen egy iskolai ünnepély, egy parlamenti ülés vagy egy konferencia, amikor az, hogy ki ki után következik a megszólalásban, szigorú forgatókönyvet követ. Ugyanilyen szabályok vonatkoznak az egyházi szertartások nagy részére is.
2. **Egy személy irányításához kötött beszédjog:** E típus klasszikus megvalósulásának helyszíne éppen az iskolai osztály, ahol is a tanár – társadalmilag és kulturálisan hitelesített szerepénél fogva – egyedül határozhatja meg az iskolai órán belül a beszélők sorrendjét, ugyanakkor azzal a joggal is rendelkezik, hogy bármikor visszavegye a szót. Hasonló szerepe lehet egy tudományos tanácskozáson a levezető elnöknek vagy például egy élő televíziós vitaműsorban a műsorvezetőnek.
3. **A beszélők sorrendjét illetően nincs semmiféle előzetes konvenció.** Ilyenek a mindennapi társalgások. Hogy mégis működnek bizonyos szabályok, azt az is jelezheti,

hogy a beszédpartnerek megnyilatkozásainak csak mintegy 5%-a fedi át egymást, s az együtt elhangzó részek is igen rövidek, átlagosan körülbelül fél másodpere hosszúságúak (vö. Pléh 1980a).

A kötetlen beszélgetésekben azokat a helyeket, ahol egy új beszélő átveheti a szót az előzőtől, **váltási pontoknak** nevezzük, vagyis a társalgási fordulók folyamatos egymásra következése csak látszólag véletlenszerű: a váltás csak meghatározott helyeken történhet és szabályokhoz kötött. Két (valójában három) szabály érvényesülését figyelhetjük meg. Az első, igen gyakori szóátadási mód, amikor **a jelenlegi beszélő maga jelöli ki, ki lesz a következő (1).** Ez a szándék különféleképpen jelezhető. A leggyakoribb eset, amikor az éppen beszélő **megszólít** a partnerek közül valakit, aki köteles reagálni a megszólításra. Mindez kifejezhető egyszerűen szemkontaktussal vagy úgy, hogy a beszélő odafordul a társaságból egy konkrét személyhez, illetőleg egyéb nyelvi eszközökkel is: *Feri, emlékszel, mikor összefutottunk Pistával a konferencián?; Nóra, miért vesztetek össze Annával?; Nem gondolod, Péter?; Te mit szólsz ehhez, Klára?* stb. A rákérdezés (a), az inzultálás (b), panasz (c) ugyancsak maga után vonja az érintett fél megszólalását:

a) A: *Két hónapja elköltöztek.*
B: *Nem is tudtam. Hová?*

b) A: *Már ne is haragudj, de az igazat megvallva, nem vártam volna tőled, hogy így viselkedj.*
B: *köteles szólni*

c) A: *Kovács anyuka, Pisti az utóbbi időben borzasztóan szétszórt. [...]*
B: *Tudja, tanárnő, nagyon sok problémánk van mostanában [...] A gyerek is ezt érzi.*

Ha a fent bemutatott elv valamilyen oknál fogva nem érvényesül, életbe lép a másik fontos szabály, az **önkiválasztás,** amikor is **a beszéd joga az először megszólalóé (2).** Az egymást átfedő, párhuzamosan elhangzó egységek részint úgy jönnek létre, hogy egyszerre több beszélő szeretné kiválasztani önmagát. Hogy éppen ki hallgat el, ki lép vissza egy másik beszélő javára, nem szükségképpen a véletlen műve, hanem nagyon is valóságos, a beszédpartnerek személyéhez, szerepeihez, valamint a kommunikációs helyzet összetevőihez kötődő tényezők függvénye. Hamarosan azt is látni fogjuk, hogy ezek a szempontok nemcsak a beszédjog elosztását befolyásolják, hanem a választott nyelvi kódot (nyelvet vagy változatot), illetve a stílust is. Bármely beszélgetés szerkezeti elemzéséből az is jól látszik, hogy gyakran ez a második szabály sem érvényesül, ilyenkor **a jelenlegi beszélő folytathatja (3)** beszédét egy új fordulóval, gyakran pedig új témával is.

A megszólítás, rákérdezés és más közvetlen nyelvi utalás mellett vannak egyéb tényezők is, amelyek az átvételt valószínűsíthetik, amelyek azt az üzenetet hordozzák a beszélő számára: 'mostantól tiéd lehet a terep': a szokatlanul ereszkedő vagy emelkedő intonáció; a beszédtempó lelassulása, vontatottá váló beszéd; a hangmagasság és a hangerő érzékelhető módosulása; a gesztikuláció abbahagyása; az olyan szavak (diskurzusjelölők) gyakoribb előfordulása, mint *tudod, nos, szóval, hát* stb.

A kommunikációs helyzeteknek az előző fejezetben bemutatott, három fokozatával szemléltetett hierarchikus elrendezése nemcsak a beszédjog elosztását illetően különbözik egymástól, hanem egyéb vonatkozásokban is. Egy ilyen nyilvánvaló különbség a téma kérdésével kapcsolatos.

Az első esetben a téma kiválasztását is konvenciók szabályozzák. A felsorolt helyzetekben (iskolai ünnepély, konferencia stb.) a beszélőknek előre meghatározott vagy elfogadott témákról kell beszélniük; az ettől való eltérésnek következményei vannak. Azt mondhatjuk, az ilyen alkalmakat a **témáról való beszéd** jellemzi.

A második esetben a témaválasztás szabályai kevésbé kötelező érvényűek, de, mint ahogy a beszédjog, a témák kijelölése is erősen egy személyhez, egy tanárhoz, egy műsorvezetőhöz, egy kerekasztal-beszélgetés irányítójához kötődik. Ezekben a helyzetekben ugyanakkor a résztvevők maguk is indítványozhatnak új témákat. Ha ezeket a többiek, legfőképpen pedig a beszélgetés irányítójaként megjelölt személy elfogadja, a témáról való beszéd mellett megjelenhet a **témaszerű beszéd** is.

Ez utóbbi a mindennapi társalgások alapvető jellemzője. A kötetlen beszélgetések éppen attól tervezetlenek, hogy nincs előre meghatározott témájuk. Hogy valójában mi mindenről szól egy beszélgetés, az a résztvevők megegyezésének eredménye, ami azonban ritkán történik expliciten, metanyelvi jelölők kíséretében. A partnerek ritkán mondják azt: *„Egyezzünk meg, mostantól erről fogunk beszélni"*. A beszélők saját **beszélői témáikat** próbálják bevezetni a társalgás különböző pontjain egyrészt társadalmilag rögzült, a partner számára is nyilvánvaló nyelvi fordulatokkal: például *Igen, igazad van, de* [új téma]; *És mit szólsz ahhoz, hogy...; Hallottad már, hogy...; Apropó,...; Az jutott eszembe, hogy...; Arra gondoltam, hogy...; Képzeld el...*; illetőleg még kifinomultabb, kevésbé explicit eszközökkel.

Természetesen nem minden beszélői téma válik a társalgás témájává, csak azok, amelyeket minden fél elfogad. Egy társalgás lehetséges témái rendkívül nagy változatosságot mutathatnak, ez azonban nem jelent végtelen számú lehetőséget. A választást egy úgynevezett **közös témakeret,** a lehetséges témák repertoárjára vonatkozó közös tudás szabja meg, amelyet a résztvevők feltételeznek egymásról (vö. például Brown és Yule 1983). A témakeret léte különösen nyilvánvaló olyan esetekben, amikor a beszédpartnerek bizonyos jellemzői jelentős mértékben különböznek egymástól. Ilyen például az életkori különbség: egy felnőtt nem fog pontosan ugyanarról beszélgetni egy gyerekkel, mint egy másik felnőttel; hasonlóképpen, általában egy fiatal vagy akár középkorú és egy nagyon idős ember beszédtémái is eltérőek lehetnek. A közös témakeretet olyan tényezők is befolyásolják, mint a feltételezett iskolázottsági és státuszkülönbségek, a partnerek szerepei, a közöttük lévő viszony, a színhely és számos egyéb faktor is. A felsorolt tényezők azonban nemcsak a lehetséges témák körét szabhatják meg, hanem a társalgásban választandó nyelvi kódo(ka)t is, hiszen a téma kérdése szélesebb szociolingvisztikai kérdé-

sekbe, a kód- és stílusválasztás és -váltás, vagyis az egyes beszélők nyelvhasználatában észlelhető nyelvi változatosság kérdéskörébe ágyazódik be.

A társalgás formája: stílus, alkalmazkodás, udvariasság

Ha valaki beszédét alaposan szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy különböző helyzetekben másképpen beszél, sőt még ugyanazon a beszélgetésen belül is jelentős eltérések lehetnek a kiejtésében, szóválasztásában és a nyelvtani szerkezetek használatában is: bizonyos esetekben nagyon ügyelünk a beszédünkre (és írásunkra), más esetekben pedig kevésbé. Ennek magyarázatára a szociolingvisztika egyrészről a **stílus** és a **formalitás** fogalmait használja. A beszédünkre fordított figyelem mértéke és a helyzet kötöttebb (formális) vagy kötetlenebb (informális) volta szoros összefüggést mutat a stilisztikai változatosság egyes szintjeivel. William Labov (1972) New York-i vizsgálatai többek között azt kívánták bizonyítani, hogy **az emberek stílusának változása** a beszédükre fordított figyelem nagyságának mentén, meghatározott nyelvi jegyek alapján **mérhető.** Labov a szociolingvisztikai interjúk társalgási részét úgy építette fel, hogy a témák a formálisaktól az informálisak felé tartva – az interjú idején belül is – kövessék a vizsgált személyek figyelmének változását (lanyhulását). A társalgás adott pontján pedig munkatársaival olyan kérdéseket is feltett adatközlőinek a félelemmel, halálveszedelemmel kapcsolatban, amelyek heves érzelmeket, izgatottságot váltottak ki, ily módon a legkevésbé formális nyelvhasználat is mérhetővé vált. A különböző típusú tesztek (szólisták, szövegek felolvasása stb.) megoldása pedig még nagyobb, de feladatonként eltérő odafigyelést igényeltek a beszélők részéről. Ennek alapján az egyes kontextusok függvényében a beszéd formalitásfokának különböző szintjeit lehetett meghatározni, amelyek a gondos beszédtől az informális, oldott beszédig **kontextuális stílusokba** rendeződve – kontinuumot alkotnak. Két- vagy többnyelvű beszélők esetében a formalitás fokával nagymértékben összefügg a nyelvválasztás is. Az ehhez hasonló szociolingvisztikai vizsgálatok tehát megerősítették, hogy a **stilisztikai változatosság** egyik fő okát a **beszédünkre fordított figyelem mértékében** kell keresni. Figyeljük meg saját beszédünket! Függetlenül attól, hogy ki mennyire iskolázott, oldottabb helyzetekben vagy amikor fáradtak vagyunk, előszeretettel használunk olyan nyelvi formákat, amelyeket gondos beszédben ritkán alkalmazunk, írásban pedig mindig kerülendőnek tartunk. A vizsgálatok tanúsága szerint az egyik ilyen igen elterjedt jelenség a -ba/-ban kérdése: vagyis inessivusi (hol?) jelentésben is az illativusi (hová?) forma, azaz a *-ban* helyett a *-ba* határozórag használata. Minél formálisabb egy helyzet, annál jobban ügyelünk arra, hogy a társadalom által elfogadott műveltségi normák alapján alakítsuk beszédünket. Különösen így van ez olyan esetekben, mikor az oktatás a társadalmi presztízst szabályozó normákat az írott (irodalmi) nyelvhasználathoz köti (Spolsky 1998). E normák betartásának igénye együtt járhat azzal is, hogy – különösen formális helyzetekben – a beszélők tudatosan kerülik a társadalmilag (a sztenderd szempontjából) megbélyegzett változatok használatát, ami gyakran következményes **hiperkorrekcióhoz** vezet. A beszélő annyira alkalmazkodik

(túlalkalmazkodik) a normához, hogy bizonyos nyelvi formákat olyan nyelvi kontextusokban is kerül, amikor az megfelelő lenne. A suksükölés megbélyegzése például *(Most már megtudhasSUK, hogy mi történt)* hiperkorrekcióhoz vezet: *Nem kellene elérni, hogy mi is megtudhatJUK, mi történt?* (lásd még *Azt akarom, hogy halaSZTJÁK el a megbeszélést; Bementem az iskoláBAN* stb.). Pléh Csaba a következőképpen határozza meg a jelenséget:

„a nyelvi folyamatokat irányító aktív tényező, mely a természetes tendenciák feletti ellenőrzést célzó erőfeszítés túlzó, kiterjesztett használatát jelenti. Egyben kontextusmentes használatát, hiszen hiperkorrekció akkor lép fel, ha egy bizonyos összefüggésben helytelen forma minden összefüggésben elítéltetik. [...] a normatív stigmatizáció és ellentétpárja, a hiperkorrekció olyan helyeken jelennek meg, ahol valamilyen b i z o n y t a l a n s á g van magában a nyelvi rendszerben." (Pléh 1990: 56.)

A figyelem mértéke azonban önmagában nem mutatja meg, hogy ezek a normák honnan származnak, illetve nem mond sokat a formális vagy oldott stílus tudatos megválasztásának okairól. A stilisztikai változatosság értelmezéséhez legalább annyira fontos olyan szempontokat is figyelembe vennünk, mint a **beszédpartnerhez történő** tudatos **alkalmazkodás,** melynek alapján a beszélő tudatosan választ a rendelkezésére álló stilisztikai változatok között. Például informális stílust használunk idegenekkel is, mert mondjuk barátságosnak kívánunk látszani. Formális, távolságtartó stílust választunk a társalgás adott pontján, mert beszédpartnerünk megsértett bennünket. Egyszer csak nagy mennyiségű idegen szót kezdünk használni, hogy valakivel elhitessük hozzáértésünket. Tudományos elemzések születtek arra a megfigyelésre építve is, mely szerint ugyanazok a rádióbemondók ugyanazt a híranyagot egyszer sztenderd normák szerint mondják be (amikor például egy országos, közszolgálati rádió stúdiójában vannak), máskor pedig (például egy kereskedelmi adón) annak a közönségnek a stílusához alkalmazkodva, amely a szóban forgó adó hallgatóságának bázisát jelenti; vagy rádiós műsorvezetők aszerint alakítják nyelvhasználatukat, hogy éppen kivel beszélnek (vö. tudatos, hallgatóság szerinti stílusalakítás; Bell 1984). Vagy kevésbé tudatosan alkalmazkodunk akkor, amikor – meglátogatva más vidéken élő hozzátartozóinkat – egyszerűen észrevesszük magunkon, hogy beszédünk rövid időn belül sok tekintetben hasonlítani fog az övékéhez. Arról is sokan beszámolhatnának, hogy, noha városi életükben az otthonról hozott nyelvjárási sajátosságok jó részét teljesen levetkőzték, szüleik látogatására indulva már félúton másképp kezdenek el beszélni, mint ahogy azt városi környezetük megszokta. Részben tehát tudatosan alkalmazkodunk mások beszédéhez, részben pedig automatikusan alakítjuk mondandónk formáját a beszélgetőtárs stílusának megfelelően **(akkomodációs elv).** E teljesen természetes és mindennapi társalgási stratégiák elismerése gyakran szembekerül egy olyan normatív szemlélettel, amelyik kizárólag egyetlen „helyes", társadalmilag rögzített köznyelvi vagy sztenderd változatot hajlandó elismerni, miközben az ettől való eltéréseket helytelennek, rossznak ítéli (vö. Spolsky 1998).

Noha a nyelv igen érzékenyen reagál a beszélő és a hallgató között fennálló társadalmi viszonyokra, vannak olyan egyéb általános elvek, amelyeknek a betartása szintén fontos szerepet játszik az információ formájának alakításában. Ilyen például az együttműködő társalgás egyik alapvető szabálya: az udvariasság. Az együttműködés – grice-i értelmén

túl – itt azt jelenti, hogy a beszélők és a hallgatók annak próbálják elfogadni egymást, aminek a másik állítja magát, vagyis elfogadják a másik által felkínált **„arcot"** (Wardhaugh 1995). Ez az arc az interakció során természetesen változhat, mégis alapvető igény, hogy a beszédpartnerek pozitív képet alkothassanak és tarthassanak fenn a másikról (pozitív arc). A pozitív arc kialakításának egyik legfontosabb alapeleme az udvariasság, amely kifejeződhet ritualizált formákban (köszönés, megszólítás), nyelvtani eszközökkel (tegezés vagy magázás), illetőleg számtalan más módon is, minthogy ugyanannak a tartalomnak a közlésére többféle nyelvi forma között választhatunk. Penelope Brown (1980: 114–115) a következőket mondja az udvariasságról:

„Az udvariasság lényegében abban nyilvánul meg, hogy sajátos módon bánunk emberekkel, cselekszünk és mondunk dolgokat a jelenlétükben úgy, hogy figyelembe vesszük mások érzéseit. Összességében mindez annyit jelent, hogy amit valaki udvariasan mond, az kevésbé egyenes és bonyolultabb, mint mikor úgy beszélne, hogy nem venné figyelembe a másik érzéseit.

Úgy tűnik, az emberi érzelmek közül kettő játszik döntő szerepet. Az első, hogy azt, amit mondunk, a másik nem fogadja szívesen: a megszólított személy nem akar értesülni a rossz hírről, nem akarja, hogy emlékeztessék valamire, illetve hogy együttműködésre bírják valamilyen ügyben. Például egy kérés vagy felszólítás vagy olyasmi, ami határozott reagálást von maga után, közvetlenül hat a megszólított személyre. Az udvariasság egyik formája ilyen esetekben, ha a beszélő elnézést kér a kényszerítésért, illetve megkönnyíti annak lehetőségét, hogy a megszólított fél megtagadhassa annak teljesítését. Ilyenformán nagy interakcionális kerülővel fogalmazzuk meg óhajunkat, ami egyfelől udvariasságot feltételez.

Hosszú távú emberi kapcsolatainkban szintén fontos lehet tekintetbe venni mások érzéseit, reakcióit. A folyamatos kapcsolattartás érdekében köszönünk ismerőseinknek az utcán, érdeklődünk hogylétük és családjuk felől, érdeklődést tanúsítunk ügyes-bajos dolgaik iránt, valamint értékeljük, amit csinálnak, szeretnének vagy akarnak csinálni.

A mások érzései iránt mutatott figyelem eme két módja egyetlen fogalomban, a mutatott ARC fogalmában összegezhető. Ez jelenti egyrészt azt az óhajt, hogy ne kényszerítsük a másikat (negatív arc), másrészt azt a vágyat, hogy a másik kedveljen, szeressen, csodáljon, becsüljön és pozitív módon ítéljen meg (pozitív arc) bennünket. [...] Három tényező játszik szerepet annak eldöntésében, hogy valaki udvarias legyen-e vagy sem:

1. A másik személy társadalmilag magasabb pozícióban van, vagy társadalmilag elismert tekintélyt képvisel: a munkahelyi főnök, a pap, az orvos, az államelnök stb.

2. A másik személy a beszélő számára ismeretlen, vagy társadalmilag jelentős távolság választja el őket egymástól: idegenek, teljesen eltérő életvitelű emberek stb.

Az első esetben az udvariasság alulról fölfelé irányul (a magasabban levő nem kevésbé udvarias az alsóbb pozícióban levővel), míg a második esetben az udvariasság szimmetrikusan oszlik el mindkét fél között.

3. A harmadik tényezőt azok a társadalmi aktusok jelentik, amelyek többé vagy kevésbé kötelező érvényűek, ezért eléggé kényszerítő erejűek az »arcra« nézve: minél inkább azok, a beszélő annál inkább törekszik udvariasnak mutatkozni."

A **megszólítások** a **tegező/magázó formákkal** együtt az udvariasság (vagy annak tudatos kerülése) szempontjából a leginkább felismerhető jegyek, amelyeknek nagyon sok variációja létezik. A legtöbb európai nyelvben megvan a lehetőség a második személyű, illetve az úgynevezett magázó/önöző alakok használatára. A tegezés/magázás eleve hordozza az udvariassági, illetve a társadalmi státuszviszonyok formalizáltságát a nyelvhasz-

nálatban. A magázás/önözés eredetileg a magasabb társadalmi státusz jelzésére, elismerésére szolgált, míg a tegezés egyrészt az egyenrangú felek megszólítási formulája, másrészt a beszélő magasabb társadalmi státuszát fejezte ki a megszólítottal szemben. A polgári társadalmakban ez némileg módosult. Először úgy, hogy a magázás egyenrangú felek között is bevett nyelvi magatartásformává vált. Gondoljunk például a két világháború közötti magyar felső középosztály és arisztokrácia körében élő magázódásra a házastársak között! Később pedig, a társadalmi egyenlőség polgári eszméjének elterjedésével a tegeződés a napi kommunikációs gyakorlatban egyre több funkcióban veszi át az önözés/magázás szerepét, azt a kifejezetten formális, hivatalos elrendezésekbe szorítva vissza (vö. Spolsky 1998). Svéd mintára például az IKEA áruház budapesti boltjában a magyar vásárlót is tegezve szólítják meg, míg máshol szigorú önözés jellemzi a fogyasztószolgáltató viszonyt. Ugyanakkor a mai napig igen kötött szabályok léteznek az egyazon szakmai körhöz tartozók vagy a férfi-nő viszonylatban alkalmazott megszólítási formák tekintetében (vö. például ki ajánlja föl a tegeződést kinek).

A magyarországi rendszerváltás után megváltoztak a címek, rangok, beosztások és ezek elnevezései, s úgy tűnik, a használatukat irányító szabályok elsajátítása nem kis feladat elé állítja a társadalmat. A bizonytalanságot szemléltetendő álljon itt egyetlen példa! Az egyik hazai településen 1991-ben valaki hivatalos beadvánnyal fordult az újonnan megalakult önkormányzat polgármesteréhez. A levélben használt megszólítás a következő volt: *„Tisztelt Önkormányzó Úr!"* A konkrét levél írójának bizonytalansága talán azzal is magyarázható, hogy a szóban forgó településen azt az embert, aki a polgármesteri tisztet akkor betöltötte, egy-két évvel korábban *„tanácselnök úrnak/elvtársnak"* szólították.

Az udvariasság ritualizált jegyei közé tartozik a **köszönés,** amely nyelvenként ugyancsak nagy változatosságot mutat. Az egyes formák kiválasztását ugyanazok a szabályok irányítják, mint a stílus vagy a nyelvváltozat megválasztását, ugyanolyan érzékenyen reagálva a társadalmi változásokra. Ötven évvel ezelőtt nehezen lehetett volna elképzelni, hogy közép- vagy idősebb korú emberek is *sziá*-val, *heló*-val köszöntsék egymást. Mindazonáltal van a köszönésnek két olyan szerepe is, amely független a választott formától, így minden időben jelen van. Az egyik a **nyelvi interakció elkezdésére** vonatkozik, a másik pedig az, amit a kultúrantropológus Malinowski **fatikus kommunikációnak** nevezett, tehát olyan beszédnek, amely nem információt közöl, hanem „kapcsolatot teremt pusztán szavak cseréjével". Mindez összhangban áll azzal a ténnyel, hogy az emberek nyelvi-társadalmi érintkezései csak ritkán szolgálják kizárólag az információátadás **(tranzakcionális)** célját, amikor is az üzenet nem megfelelő dekódolásának kellemetlen következményei lennének: ilyen például, ha egy tudós leír egy kísérletet vagy az orvos elmagyarázza az ápolónőnek egy gyógyszer pontos adagolását. A nyelv alapvető **interakcionális funkciójánál** fogva mindenkor eszköz társadalmi és személyközi kapcsolatok kialakítására, a szerepviszonyok fenntartására, a csoportszolidaritás kifejezésére. Mindennapi nyelvi cselekvéseinkben tehát e két funkció együttesen van jelen (vö. Bühler: reprezentatív vs expresszív; Jakobson: referenciális vs emotív; Halliday: fogalmi vs személyközi funkciók). A köszönés egyik fő szerepe tehát a meglévő kapcsolatok

fenntartása és újak kialakítása, olyan jelentéseket továbbítva a másik fél számára, mint hogy 'minden rendben van', 'észrevettelek', 'nem haragszom rád'; egy fagyos üdvözléssel pedig azt mondjuk: 'még mindig neheztelek', 'megsértődtem', 'megbántottál' stb.

Ugyancsak fatikus funkciót tölt be a *Hogy vagy?* kérdésre a *Jól/Köszönöm, jól/Elmegy/Vagyogatok* stb. válasz, hiszen e szekvenciák mögött nem áll fönn valódi társalgási szándék, így lényegtelen annak az igazságértéke is, hogy a beszélő jól van avagy sem. Ha a másik valóban érdeklődik a köszöntött személy hogyléte iránt, akkor továbbkérdez, s ilyenkor illik – legalábbis az európai kultúrkörben – valódi információt adni. Ekkor lép be a köszönés második szerepe: a valódi társalgás megnyitása (vö. Chaika 1989).

A társalgás formája: kódválasztás/stílusváltás

A nyelvi változatosság és a társadalmi rétegződés összefüggéseit a szociolingvisztika az úgynevezett változásvizsgálatok során, különféle nyelvi változók eloszlása alapján elemzi. E vizsgálatok azt mutatják, hogy a társadalmicsoport-hovatartozás és a nyelvi jegyek között van megfelelés. E megfelelés azonban nem szolgáltatja automatikusan a jelenség okát és magyarázatát. Emellett az egyes csoportokra jellemző nyelvváltozatok és a stílusok közötti különbség korántsem abszolút jellegű, sőt, gyakran nem is minőségi, hanem gyakorisági kérdés. Ha különböző iskolázottsági vagy foglalkozási csoportba tartozó emberek beszédét vizsgáljuk, kiderül, nagyon sok grammatikai, kiejtésbeli, szókincsbeli változó mindegyiküknél megtalálható. Mindenki mondhatja azt, hogy *alszok; valószínűleg, hogy; nem-e;, jelenkezik; inekció; ráccerüen* (rácsszerűen); *szivesen;* stb. Ily módon nem mindig könnyű elkülöníteni egy magasan iskolázott ember laza, kötetlen stílusát egy alacsonyabb iskolázottságú személy gondos beszédétől, hiszen, mint korábban láttuk, senki nem ejti például mindig, minden körülmények között feszes artikulációval a hangokat. Újfent hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az egyazon beszélőhöz kötött stilisztikai változatosság fontos mozgatórugója a nyelvi alkalmazkodás, amelynek értelmében a beszélő olyan változatot, stílust vagy regisztert választ, amelyet beszédpartnerével kapcsolatban megfelelőnek érez.

A mindennapi nyelvi érintkezések során az emberek „megfelelő" nyelvi viselkedését, vagyis azt, hogy kivel, mikor, hol, hogyan beszélünk, számos további tényező befolyásolja. A résztvevőknek e tényezők alapján minden esetben meg kell határozniuk azt a társadalmi valóságot, valamint azt a kommunikációs szituációt, amelyben az interakciók zajlanak, eközben folyamatosan definiálniuk is kell a helyzetre vonatkozó normákat és elvárásokat, illetőleg saját maguk és partnerük szerepét ebben a konkrét helyzetben. A nyelvi formák közötti választást befolyásoló tényezőket vázlatosan a következőképpen lehetne meghatározni:

1. **Résztvevők:** *Ki* beszél?
Kihez beszél?

A beszélők közötti társadalmi távolság, illetve a státuszok, szerepek közötti különbségek erősen befolyásolják a nyelvhasználatot.

2. **Elrendezés** (az interakció társadalmi kontextusa): *Hol* beszélnek?
Az interakció helye és típusa szoros összefüggést mutat a formalitás fokával.
3. **Téma:** *Miről* beszélnek?
4. **Funkció:** *Miért* beszélnek?
Az információtartalom, illetőleg az érzelem mennyisége függ a témától s attól, hogy mi az interakció célja.

Nézzük meg például az elrendezés és a résztvevők szerepét! **A kommunikációs helyzet az a kontextus, amelyben a kommunikáció zajlik.** Ilyen egy bírósági tárgyalás, egy egyházi ceremónia, egy esti mulatság, egy árverés vagy egy iskolai osztály. A szituáció változatlan maradhat, még ha a helyszín változik is, ugyanakkor a helyzet is megváltozhat azonos színhelyen, ha különböző tevékenységek zajlanak le különböző időben. Más kommunikációs kontextust jelent ugyanaz a ház, amikor mulatságot rendeznek, mint amikor egy család lakóhelyeként működik; vagy egy osztályterem, amikor iskolai óra folyik benne és amikor délután a gyerekek a farsangi műsort próbálják.

A következő részlet azt példázza, hogy a stílusválasztás hogyan függ össze a résztvevőkkel:

ROBI: Szia, anya!
ANYA: Szia, édesem. Elkéstél.
ROBI: Persze, mer' az az undok Cseresznye meginn' benn tartott minket.
ANYA: Hé, itt van nagyi.
ROBI: Ó, bocs. Szervusz, nagyi. Hogy vagy?

ROBI: Jó napot kívánok, igazgató úr.
IGAZGATÓ: Hát ti mit csináltok még itt ilyenkor?
ROBI: Cseresnyési tanár úr kicsit tovább tartotta az óráját.

A két beszélgetésrészlet jelzi, hogy a választás maga is információkat hordoz a beszélők közötti társadalmi kapcsolatokról. A megfelelő nyelvi formák választását tehát befolyásolja, hogy mennyire ismerjük a másik embert, vajon társadalmilag fölöttünk áll-e vagy sem. A legtöbb ember másképpen üdvözli és szólítja meg barátait és különböző családtagjait, mint azokat, akikkel távoli kapcsolatban van, esetleg most találkozik először; ha egyenrangúnak érzi magát vagy ha a társadalmi hierarchiában valaki fölötte áll, mint például az iskolaigazgató vagy egy főnök. E különbségnek különféle nyelvi kifejező eszközei lehetnek. Egy tanár ebben a szerepében például gyakrabban intéz közvetlen felszólításokat a tanulókhoz, mint munkatársaihoz, hiszen a tanár és a tanuló közötti státuszkülönbségek elfogadottak és jelöltek: *Nyissátok ki a könyveteket a 27. oldalon!; Csukd be az ablakot!; Fejezzétek be a beszélgetést!; Valaki válaszoljon a kérdésre!* stb.

Az **életkor** és a választott nyelvi kód összefüggései látványosan jelennek meg a kisgyermekekhez szóló beszédben, az úgynevezett dajkanyelvben, illetőleg sok tekintetben hasonló módon a nagyon idős emberekkel való érintkezések nyelvi megformálásában. A felnőttek által használt egyszerűsített nyelv (regiszter) használata az első esetben a gyer-

meki nyelvelsajátítás egyes fejlődési szakaszaihoz és folyamataihoz alkalmazkodik: dajkanyelvi szókincs (*dádá, pápá, tutu, bibi* stb.); prozódiai jegyei az eltúlzott, nagyobb terjedelmű mondatdallamok, hangsúlyok nagyobb gyakorisága, lassabb beszédtempó; tartalmi és formai egyszerűsítés (vö. Réger 1990). Az időseknek szóló gondoskodói beszéd gyakran ugyanilyen elemeket tartalmaz: közismertebb, gyakrabban használt szavak; kevésbé összetett nyelvi szerkezetek; rövidebb mondatok; kevesebb alárendelés; explicitebb megfogalmazás; gyakrabban a *mi* személyes névmás megjelenése az *ön/maga* helyett. Ápolók vagy gondozók előszeretettel mondják az alábbiakat:

Marika néni, hogy érezzük ma magunkat? Ideje ebédelnünk. De előbb megmoshatnánk a kezünket.

Az előző példák azt is mutatják, hogy van a nyelvi repertoárnak egy olyan része, amely a változat és a formalitás szerint változó stílus mellett a nyelvi változatosságnak egy harmadik, az előző kettővel természetesen szoros kapcsolatot mutató kategóriáját jelenti: a regiszter. **A regiszter olyan nyelvváltozat, amelyet sajátos helyzetekben használnak, és amelyhez konkrét társadalmi szerepek és státuszok kötődnek.** A regiszter leginkább a különböző szakmai körök, foglalkozási csoportok vagy más, társadalmilag jól elkülöníthető rétegek által használt szakszókincset, terminológiát jelöli, s részét képezi az adott csoport szakmai zsargonjának vagy csoportváltozatának (vö. csoportnyelv, szaknyelv, tolvajnyelv, szleng stb.). A „böngészek a hálón" kifejezés kevéssé érthető azok számára, akik nem otthonosak a komputertechnika vagy a számítógépes hálózatok világában, míg a „kényszerítő átadás" terminus elsősorban a labdarúgást ismerők számára egyértelmű. A szakzsargon nem csupán az új és szükséges fogalmak bevezetését és használatát szolgálja, hanem erősíti a csoporton belüli összetartozás érzését is a tagokban, bizonyos értelemben kirekesztve onnan másokat (Sposky 1998).

A fentebbiekből azonban az is jól látható: ahogyan egy édesanya csecsemőjével beszél, egészen más regiszter, mint amit a férjével vagy a hivatali főnökével társalogva használ. Ez a példa jól érzékelteti, hogy nem csupán az alkalmazott szókincs, a lexikai választás játszik szerepet a regiszter alkalmazásában, hanem például a grammatikai jegyek és a választott stílus is.

A társadalmi szituációk osztályozásában egy olyan felosztás is létezik, amelyik a hely, a relatív szerepviszonyok és a téma alapján különíti el a különböző helyzeteket. Ezeket együtt szokás **nyelvhasználati színtérnek** is nevezni. Színtér az otthon, a munkahely, az iskola, a hivatal stb., melyekhez tipikus szerepek, nyelvváltozatok, stílusok, regiszterek kötődnek.

ZÁRÓ GONDOLATOK

E rövid összefoglalásban – a terjedelmi korlátoknál fogva – nem vállalkozhattunk arra, hogy mélyreható vizsgálatokat végezzünk, részletesen elemezzünk kutatási eredményeket egy-egy kérdéssel kapcsolatban. Egy ilyen típusú munkának valójában az sem lehetett feladata, hogy ennek az igen gyorsan fejlődő, szerteágazó területnek minden fő kérdését érintse, vagy hogy minden fontosabb alapfogalomnak egyetlen, kizárólagos meghatározását adja. Ez utóbbi ellenkezne is a szociolingvisztikai megközelítés szemléletével, amely a nyelvhasználat dinamikus jellegét hangsúlyozza. A jelen kötetben éppen azért nem foglalkozunk olyan témakörökkel, mint a kétnyelvűség, a kisebbségi magyar nyelvhasználat, a nyelvpolitika, illetőleg a nyelvi hátrányos helyzet, mert ezeket a magyar szakos oktatás számára (is) olyan kulcskérdéseknek tartjuk, amelyek e módszertani sorozatban önálló és teljesebb kifejtést igényelnek.

Az egyes fejezetekben tárgyalt kérdésekkel a nyelvi változatosság és a nyelvi változékonyság ténye mellett azt szerettük volna illusztrálni, hogy az élőbeszéd, a tényleges nyelvhasználat éppannyira érdemes a nyelvészeti vizsgálatra, mint a hangtan, az alaktan vagy a mondattan. A nyelvi szabályok legjobban ugyanis működés közben vizsgálhatók. Nem beszélve arról, hogy mi, emberek a nyelv elsajátításához szükséges képességet ugyan készen kapjuk születésünkkor, de ahogyan azt a világ különböző tájain talált farkasgyerekek példája igazolja, a társas környezet, a felnőttekkel való folyamatos kapcsolat hiánya a normális gyermekként születetteknél is súlyos, sőt jóvátehetetlen értelmi és nyelvi károsodásokhoz vezet (vö. Réger 1990). Felnőtt társadalmi létünk pedig egyenesen elképzelhetetlen lenne, ha az elvont nyelvtani szabályok mellett nem ismernénk a nyelvi viselkedés különböző nyelvhasználati szabályait, amelyhez a nyelvi, stilisztikai sokféleség is hozzátartozik.

A beszélőkhöz, helyzetekhez, társadalmi hovatartozáshoz vagy szerepekhez kötődő nyelvi változatosságot a beszélni tanuló kisgyermek a legtermészetesebb módon érzékeli. Egy óvodás számára például már világos, hogy a felnőttek dajkanyelve nem a gyermek által használt nyelvi formák közvetlen utánzását jelenti, s hogy a felnőtt-gyermek társalgásokat nem általában jellemzi, hanem sokkal inkább a gondozói szerephez kötődik. E tudás megnyilvánul abban, hogy egy kisgyermek, akinek beszédfejlődése a felnőttek részéről már nem követeli meg egy egyszerűsített nyelvváltozat használatát, babájával, csecsemő kistestvérével vagy akár a kiscicájával „beszélgetve" következetesen a dajkanyelv különböző elemeit alkalmazza: gügyög, egyszerűsít, ismétel, kicsinyít stb. A különböző szerepjátékok igazolják, hogy a gyerekek érzékenyek a különböző társadalmi szerepekre jellemző nyelvhasználatra: a „papás-mamás" játékokban nagyon valóságosan képezik le az anyai és az apai beszéd sajátosságait, a „doktorosdiban" az orvos, az „iskolásdiban" pedig a tanár szerepéhez legtipikusabban hozzátartozó nyelvhasználati jegyeket utánozzák stb.

A gyermek számára az is természetes, hogy a nagymama nyelvjárásban beszél, a szomszéd bácsi pedig nem olyan szavakat használ, mint szülei. Másoknak az a magától értetődő, hogy otthon nem a magyar nyelvet, hanem a szlovákot, a románt, a lovarit (az egyik cigány nyelv), az oroszt vagy a németet stb. beszélik, vagy hogy két nyelvet használnak. Bekerülve az iskolába sok gyermek számára azonban feszültség keletkezik a saját környezetében megtapasztalt nyelvi valóság és az iskola által is közvetített nyelvi elvárások között.

Mi, magyartanárok éppen a nyelvről való hagyományos gondolkodás átformálásával, a változatosságot és változékonyságot középpontba állító szociolingvisztikai szemléletmód közvetítésével tehetünk rendkívül sokat azért, hogy mások iránt érzékeny, a nyelvi másságon keresztül az emberek eltérő tulajdonságait és értékeit messzemenően figyelembe vevő fiatalok kerüljenek ki az iskolából. A beszélők közötti, valamint az ugyanazon beszélőnél tapasztalható nyelvi különbségek (és okaik) megismerése, annak tudatosítása, hogy egy beszélőközösség által használt változatokat nem szerencsés a „jó" és a „rossz", a „helyes" és „helytelen" ellentétpárok mentén mérni; hogy az egyik forma vagy stílus az egyik szituációban lehet helyénvaló, míg egy másikban nem; nem fogja sem a magyar nyelv presztízsét, sem az anyanyelvi nevelés hatékonyságát rontani. Amellett, hogy egy ilyen beállítódás érdekesebbé, tanulmányozásra érdemesebbé teszi a nyelvet, sokkal inkább képessé is teszi a tanulókat arra, hogy az iskolából kikerülve egy valós társadalom valós beszélői között minél jobban elboldoguljanak. Ehhez a munkához szeretnének segítséget nyújtani e füzet fejezetei, az utánuk következő, tanulóknak szánt feladatok*, valamint az irodalomjegyzék.

* Igen sok jól használható feladat található Ronald Wardhaugh (1995) *Szociolingvisztika* című egyetemi tankönyvében, amelyből jónéhányat feladattárunk is tartalmaz.

FELADATOK

1. Jellemezd saját beszédedet abból a szempontból, hogy miben tér el másokétól! Ejtesz-e szavakat másként, használsz-e más szóalakokat, eltérő szavakat vagy eltérő nyelvtani formákat? Hogyan jellemeznéd saját nyelvi változatodat s a tiédtől eltérőt?
2. A nyelvi változékonysággal, változatossággal kapcsolatos vizsgálatok a „nyelvi változó" fogalmát használják. Jellegzetes nyelvi változó például a szóvégi hang törlése olyan szavakban, mint *szobában, fájdalmában, futtában*, olyan mondatkontextusokban, mint *Üldögélt a szobában, Fájdalmában senki nem osztozott vele, Kutyafuttában tárgyalták csak meg ezt a kérdést*. Próbáld megfigyelni különböző helyzetekben (például oldott társalgásban, iskolai órán, televízióban, rádióban vagy szavak felolvasása közben), hogyan ejtik ezeket a végződéseket az emberek! Hogyan lehet megmagyarázni a tapasztalható különbségeket?
3. Meggyőződhetsz róla, hogy nincsenek „egyetlen stílusú" beszélők. Próbálj meg egy-két órán keresztül úgy beszélni, hogy nem váltogatod stílusodat a helyzetek függvényében! Így például próbálj meg ugyanolyan formálisan vagy informálisan beszélni cicádhoz vagy kutyádhoz, bizalmas barátaidhoz, tanáraidhoz és teljesen idegen személyekhez! Válogasd meg szavaidat egyformán, próbálj meg azonos kiejtési pontosságra törekedni, valamint azonos megszólításokat alkalmazni (például *János, Kovács úr, Uram*)! Figyeld meg, mi történik, s milyen érzések keletkeznek benned, ahogy a helyzet változásai ellenére nem alakítottad beszédedet! Vigyázz, feltehetően furcsán néznek majd rád!
4. Mik a legfőbb eltérések az írott és a beszélt nyelv között? Mire gondolnak a nyelvészek, amikor azt mondják, hogy a beszélt nyelv „elsődleges", míg az írott nyelv „másodlagos"? Hogyan kapcsolják össze a beszélt és írott nyelvet az emberek?
5. Tanulmányozd a közszolgálati és a kereskedelmi televíziók hírműsorait! Észlelsz-e különbségeket az egyes csatornák között ugyanazoknak a híreknek a közlésében? Ha igen, milyen típusúak ezek az eltérések?
6. Képzeld el, hogy egy élő rádióadás műsorvezetője vagy, melynek témája a szabadidő. A betelefonálók között van idős úr, középkorú hölgy, fiatal lány és egy kisfiú. Hogyan indítanád a beszélgetést és tennéd fel az első kérdést az egyes esetekben? Miért?
7. Milyen változatait ismered a következő szavaknak: *üdítőital, lift, szabadidőruha, aggodalom, élelmiszerbolt, nő, férfi?*
8. Hogyan nevezed az alábbiakat: *papírkosár, csörögefánk, terasz, szófa, nappali szoba, befőttesüveg, éléskamra, szeméttároló?*
9. Ki az, aki „jól" beszél magyarul, és ki az, aki „rosszul"? Fontos szempontok itt a kiejtés, a szóválasztás, a mondattani hajlékonyság és a stílus.
10. Próbáld megállapítani saját magadról, hogy milyen magyar nyelvváltozatot beszélsz! Gondolkozz el azon, hogy miért éppen úgy jellemezted magad, ahogy tetted! Hallot-

tad-e már a következő kifejezéseket: *szögediesen, pestiesen, palócul, tájszólásban* és így tovább? Szerinted mire utalnak ezek?

11. Készíts feljegyzést saját nyelvhasználatodról egy napon keresztül! Rögzítsd az alábbi tényezőket: Mennyi időt töltesz beszéléssel és mennyit hallgatással, olvasással, írással, társalgással, tanulással, pletykálkodással, információkéréssel, válaszadással, panaszkodással, követelőzéssel, kijelentéssel, szándékos hallgatással, énekléssel, dúdolgatással formális vagy informális beszédhelyzetekben? Az egyik nehézség valószínűleg az lesz, hogy több szempontú értékelési rendszerre lesz szükséged.
12. Az, ahogyan otthon beszéltek, miben tér el az iskolai nyelvhasználattól?
13. Biztosan ismersz olyan embert, akinek csodálod nyelvi eszközkészletét. Próbáld meg körülhatárolni, hogy milyen nyelvi készségek azok, amelyek nálad hiányoznak a csodált személyhez képest!
14. Köztudott, hogy a földrajzi különbségek is tükröződhetnek a nyelvhasználatban. Tapasztaltad-e már, hogy Magyarország különböző részein eltérően beszélnek az emberek? Milyen különbségeket figyeltél meg mondjuk a budapesti nyelvhasználathoz képest?
15. Vannak-e erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági stb. ismerőseid? Ugyanúgy beszélnek-e az ott lakó magyarok, mint a magyarországiak? Milyen eltéréseket tapasztaltál?
16. Tudod-e, hogy beszélnek az amerikai magyarok? Mi okozhatja a magyarországiak beszédétől való eltéréseket?
17. Sorolj fel olyan kisebbségeket, amelyek Magyarországon élnek, de mégsem a magyar az a nyelv, amelyet első nyelvként megtanulnak!
18. Ismersz-e nem magyar anyanyelvű személyeket? Mi jellemző az ő magyar beszédükre? Milyen helyzetekben használják anyanyelvüket és mikor a magyart?
19. Az utcán útbaigazítást kér tőled egy külföldi, aki „törve" beszéli a magyar nyelvet. Válassz magadnak osztálytársaid közül egy ilyen „idegent"! Mutasd be, hogyan magyaráznád el neki, hogy jut el oda, ahová szeretne! Hogy jellemeznéd az ennek a helyzetnek megfelelő beszédedet?
20. Bizonyára voltak vagy vannak a környezetedben kicsi gyerekek. Valószínűleg azt is tapasztaltad, hogy a kicsikkel nem úgy beszélünk, mint a nagyobbakkal vagy a felnőttekkel. Miben tér el egy kisgyermeknek szóló beszéd a felnőtt társalgásoktól?
21. Gyűjts olyan szavakat, amelyeket másképp ejtesz otthon vagy baráti körben, mint amikor az órán felelsz!
22. Keress olyan rokon értelmű szavakat, amelyek egyik tagját általában kötetlen helyzetben, másik tagját pedig olyankor használod, amikor nagyon odafigyelsz stílusodra! Vannak-e olyan szavak, amelyeket szóban alig vagy egyáltalán nem használsz?
23. Gyűjtsd össze az általad ismert köszönési formákat! Te ezek közül melyeket használod? Vedd számba a rokonaidat és ismerőseidet, azután készíts kimutatást arról, kinek hogyan szoktál köszönni, illetőleg hogy e köszönésre az illető személy milyen formával válaszol? Ne feledj el olyan szempontokat is figyelembe venni, mint a találkozás helye vagy más emberek jelenléte!

24. Az embereket különféle nevekkel illetjük, mikor közvetlenül megszólítjuk őket vagy amikor különböző helyzetekben beszélünk róluk. Gondold végig, hogy hívod édesanyádat az alábbi helyzetekben:

Amikor megszólítod:

a) otthon, egymás között

b) telefonban, amikor barátaid is hallják

c) egy üzletben

Amikor említed

a) otthon, családod tagjai körében, amikor ő is jelen van

b) otthon, családod körében, amikor édesanyád nincs jelen

c) egy ismerősödnek, aki édesanyádat nem ismeri

d) egy bolti eladónak egy üzletben, amikor mindketten jelen vagytok

25. Vizsgáld meg, vajon van-e eltérés abban, ahogyan a lányok és a fiúk/a nők és a férfiak beszélnek? Ha igen, melyek ezek a jellemző jegyek? Mit gondolsz, mi lehet a különbség oka?

26. Ki, kinek és milyen helyzetben mondhatja az alábbiakat? Gyűjtsetek össze annyi értelmezést, ahányat csak tudtok!

a) Szerinted meleg van itt?

b) A reptérre, amilyen gyorsan csak tud.

c) Igen.

d) Házamat Péter fiamra hagyom.

e) Szeretsz?

f) De fura!

g) Kérhetnék egy kis csendet a hátsó sorban?

h) De jól nézel ki!

i) Csin-csin!

j) Hozzám jössz?

k) Gyakran jársz ilyen helyekre?

l) Maradjon a jobb oldalon, kérem!

m) A fenébe!

n) Már nem is szeretsz...

Hasonlítsátok össze az egyes válaszokat! Egészítsétek ki a fentieket párbeszédekké!

27. Játék. Tanárodtól kaptál egy kis kártyát, amelyen három szó szerepel. Ezek egy társalgás három egymást követő témáját jelentik. Képzeld el, hogy riporter vagy, s beszédpartnereddel ezekről a kérdésekről a kártyán szereplő sorrendben kell beszélgetned. Mindezt úgy kell elérned, hogy partnered azt érezze, kötetlenül, közösen „bedobott" témákról beszélgettek. A többieknek pedig azt kell kitalálniuk, mi volt a kártyádon. Akkor dolgoztál igazán jól, ha nem sikerül azonnal rájönniük, mi is volt a valódi feladat.

28. Meghatározott szakmai vagy tevékenységi körökhöz, foglalkozási, illetve társadalmi csoportokhoz jellemző szókészleti, esetleg kiejtésbeli, nyelvtani jellegzetességek kö-

tődnek. A nyelvhasználat tehát elárulhatja, ki hová tartozik, mivel foglalkozik. Az alábbi szerepek és foglalkozások egy-egy kártyán szerepelnek: *utazási iroda dolgozója, ügyvéd, rendőr, biztosítási ügynök, tanár, zöldséges, rádióbemondó, tévériporter, egy számítástechnikai cég vezetője, politikus, óvónő* (vagy *-bácsi*), *futballista, vállalkozó.*
Mindenkinek húznia kell egy kártyát, majd rövid felkészülési idő után beszélnie kell a választott szerepben. A többieknek ki kell találniuk, kit utánoz a beszélő. Vitassátok meg, milyen valóságos nyelvi és nem nyelvi jegyek és milyen közhiedelmek befolyásolták döntéseteket!

IRODALOM

Austin, John 1990. *Tetten ért szavak.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.) 1990. *Élőnyelvi tanulmányok.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Bartha Csilla 1998. *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bell, Allan 1984. Language Style as Audience Design. *Language in Society,* 13: 145–204.

Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. *II. Dialektológia Szimpozion,* 9–22. Veszprém: VEAB.

Bíró Zoltán 1984. *Beszéd és környezet. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből.* Bukarest: Kriterion Kiadó.

Brown, Gillian és Yule, George 1983. *Discourse Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.

Brown, Penelope 1980. How and why are women more polite: some evidence from a Mayan community. in: McConnell–Ginet, S., Borker, R. és Furman, N. (szerk. *Women and Language in Literature and Society.* Praeger.

Csernicskó István és Váradi Tamás (szerk.) 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat: A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.

Chaika, Elaine 1989[2]. *Language: The Social Mirror.* Newbury House.

Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, MA: MIT Press.

Gal, Susan 1987. Linguistic Repertoire. in: Ammon, U., Dittmar, N. és Matthei (szerk.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society.* I. kötet. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 286–292.

Gardner, Peter M. 1966. Symmetric respect and memorate knowledge: the structur and ecology of individualistic culture. *Southwestern Journal of Anthropology,* 22 389–415.

Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája.* Újvidék: Fórum.

Gumperz, John J. 1968. Types of Linguistic Communities. in: Fishman, J. A. (szerk *Readings in the Sociology of Language.* The Hague: Mouton. 460–72.

Hajdú Mihály (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése, tájí tagolódása. I–II.* Budapes Tankönyvkiadó.

Holmes, Janet 1992. *An Introduction to Sociolinguistics.* London, New York: Longman.

Horányi Özséb (szerk.) 1978. *Kommunikáció. I–II.* Budapest: Közgazdasági és Jo Könyvkiadó.

Hymes, Dell 1967. Models of Interaction of Language and Social Setting. *Journal of Social Issues.* 33(2): 8–28.

Hymes, Dell 1972. On Communicative Competence. in: Pride, J. és Holmes, J. szer *Sociolinguistics.* Harmondsworth: Penguin. 269–93.

Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach.* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Hymes, Dell 1987. Communicative Competence. in: Ammon, U., Dittmar, N. és Mattheier (szerk.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society.* I. kötet. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 219–229.

Kassai Ilona (szerk.) 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat: A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, Élőnyelvi Osztály.

Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasznlatában.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Kiss Jenő és Szűts László (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése. I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kontra Miklós (szerk.) 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Kontra Miklós 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány,* 5: 512–520.

Kontra Miklós (szerk.) 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Kontra Miklós és Váradi Tamás 1991. Suksüköló értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ* 1991. február. 61–70.

Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben – otthon.* Dunaszerdahely: NAP Kiadó.

Lanstyák István és Szabómihály Gizella (szerk.) 1998. *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében/Jazykové kontakty v Karpatskej kotline.* Pozsony: Kalligram és A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.

Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns.* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. *Szociológiai Figyelő* 4: 22–48.

Országh László 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben.* (Nyelvtudományi értekezések 93.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pap Mária és Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság,* 15/2: 520–58.

Pap Mária és Szépe György (szerk.) 1975. *Társadalom és nyelv.* Budapest: Gondolat.

Péntek János 1996. Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk* 9: 36–42.

Pléh Csaba 1980a. A szöveg mint aktualizált nyelv. in: Radics Katalin és László János (szerk.) *Dialógus és interakció.* Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 134–165.

Pléh Csaba 1980b. *A pszicholingvisztika horizontja.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. in: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 55–75.

Pléh Csaba, Síklaki István és Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó.

Radics Katalin és László János (szerk.) 1980. *Dialógus és interakció*. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Réger Zita 1978. Cigány osztály, „vegyes osztály" – a tények tükrében. *Valóság*, 21/8: 77–89.

Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből, IV*, 155–78. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez: Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Romaine, Suzanne 1994. *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Sándor Klára 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *Regio* 4: 121–148.

Sándor Klára (szerk.) 1998. *Nyelvi változó – nyelvi változás: A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYTF Kiadó.

Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.

Szépe György (szerk.) 1973. *A nyelvtudomány ma*. Budapest: Gondolat.

Saville-Troike, Muriel 1989². *The Ethnography of Communication: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell.

Spolsky, Bernard 1998. *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Terestyéni Tamás 1981. *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben. *Magyar Nyelv*, 87: 414–421.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Trudgill, Peter 1983. *On Dialect*. Oxford: Basil Blackwell.

Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.